

ספר מנחת קנאות לר' יונה אבן בהלול – ההקדמה וקטעים נבחרים

פתיחה

ספר **מנחת קנאות** לר' יונה אבן בהלול נמצא בכתב יד אוקספורד 4^o19, Opp. Add. קטלוג נויבאוואר מס' 618, ויש בו 109 עמודים. ככל הנראה כתב היד הוא יחיד, ולא ידוע לנו עד עתה על כתב יד נוסף, שלם או חלקי, של ספר זה. לעת עתה לא מצאתי שספר זה הוזכר בספרי חכמים, בין אלו שפעלו בתקופתו בין אלו שפעלו מאוחר יותר. אפשר שהסיבה היא שהספר אינו מיועד מלכתחילה לציבור הלומדים כפי שנראה זאת בהמשך, או משום שמחברו לא היה חכם מוכר כל כך. אבל אין כל הכרח לקבל סיבות אלו, ואפשר שיש סיבות אחרות שגרמו לכך, שהרי אין זה הספר היחיד שאינו מוזכר במהלך הדורות. עם זאת כתב היד שלפנינו אינו כתב יד המחבר, וגם אין הוא העתקה ראשונה מכתב יד המחבר, כמו שכתבנו בסעיף ז, ונמצא אפוא שהספר הועתק מספר פעמים, ומכאן עולה שבכל זאת היה לו פרסום מסוים.

גם החוקרים מיעטו לעסוק בספר זה. תיאורו של נויבאוואר בקטלוג דל ביותר. הוא הסתפק בהעתקה קצרה של כמה שורות ממנו, בתוספת ציון בעליו של כתב היד, ובתוספת הפרטים הרשומים בקולופון.¹ אף שני חוקרים² שהזכירוהו עשו כן לצורך עיסוק בנושאים אחרים. אכן י' טברסקי העיר על חשיבות ההקדמה של החיבור להכרת המצב

* ידידי ד"ר י' גלינסקי ניאות לבקשתי וקרא טיוטה של המאמר. הוא העמידני על כמה וכמה עניינים, ואני מודה לו על כך. ברצוני להודות גם למתקין עלום השם מטעם המערכת, שכמה מהצעותיו ותיקוניו להבנת דברי ר' יונה נתקבלו על דעתי ושוקעו במאמר.

1. היטיב לכתוב על כך נ' וידר, המוזכר בהערה הבאה, בסוף עמוד 123: "על כתב יד זה שמהותו נעלמה מעיניו הבוחנות של החכם נייבואר, נעמוד במקום אחר". ואכן כאמור תיאורו של נויבאוואר דל ביותר, ולצערנו גם וידר לא זכה להשלים את רצונו.

2. נ' וידר ('ספרו הנשרף של יהודה אבן שבת', בתוך: ש' ראבידוביץ [עורך], **מצודה**, לונדון תש"ד, עמ' 122-131) התייחס לקטע ממנו הקשור לנושא מאמרו, והוא זיהה את ר' יהונתן המוזכר בהקדמת ר' יונה כר' יהונתן הכהן מלוניל שהחליף איגרות עם הרמב"ם. אחריו נמשכו: מ' כרמלי-וינברגר, **ספר וסייף**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 38-39; ח' שירמן, **השירה העברית בספרד הנוצרית וברום צרפת**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 143, הערה 166. אבל רנ"י הכהן (**אוצר הגדולים אלופי יעקב** ד, חיפה תשכ"ז-תשל"א, עמ' קעב-קעג) הוכיח כי זו טעות והכוונה היא לר' יהונתן ב"ר יעקב מקונקה, והסכים עמו ב' ספטימוס. ראו: B. Septimus, 'Kings, Angels or Beggars', in: I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature* 2, Cambridge 1984, p. 310, n. 4. ראו להלן, הערה 12.

הדתי במקומו.³ גם ב' ספטימוס הביא מחיבור זה כמה עניינים.⁴ כן העיר על טיבו המיוחד של הספר גם י"מ תא-שמע.⁵ קטעים מההקדמה בצירוף הלכות פסח פרסמתי בעבר.⁶ כאן אני מפרסם את ההקדמה בשלמותה, וכמה קטעים נוספים מהספר. תודתי להנהלת ספריית הבודליאנה שבאוקספורד על מתן הרשות לפרסומים אלו.

א. על המחבר

ר' יונה ב"ר שלמה אבן בהלול פעל בעיר מולינא (Molina de Aragón), הנמצאת במרחק של 160 ק"מ ממזרח למדריד, עם נטייה קלה לצפון. עיר זו שייכת למדינת קסטיליה, והיא נמצאת סמוך מאוד למדינת ארגוניה. בשנת חמשת אלפים ושמונה עשרה ליצירה (1257/8) חיבר בה ר' יונה את ספרו **מנחת קנאות**, כפי שכתב בעצמו בהקדמתו.

בספר עצמו אנו מוצאים רק פרט אחד על ר' יונה, שכתבו אגב אורחא בהלכות מקווה. הוא כתב שם שלא חשב בתחילה לכתוב על מידות המקווה, אבל מאחר שראה את צער הנשים הטובלות, חזר בו ו"הסכמתי להראות, שיעור המקווה כאשר יאות". להלן אביא את דבריו (קטע 16), ובין השאר כתב שאכן בדק את שיעור המידות של המקווה: "כבר בדקתי לדעת חשבון הרביעית וסודה, במשקל ובמדה", והוא מפרט שם את המידות על פי הנהוג בזמנו.

בהקדמה שלפנינו הזכיר את רבו: "וכאשר קבלתי מרבתי, מהחכם רב החובל, ר' יהודה זרובבל", אלא שאין אנו מכירים את ר' יהודה זרובבל.⁷ ר' יונה מזכיר בהקדמה באריכות חכם גדול ושמו ר' יהונתן, ואומר עליו:⁸ "הגאון

3. ראו: י' טברסקי, 'ספר משנה תורה לרמב"ם – מגמתו ותפקידו', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשל"ב, עמ' 3, הערה 12: "לרגל מחקרו על רמ"ה אבולעפיא, בדק תלמידי דב ספטימוס את תצלום כתב היד של ס' מנחת קנאות, ומסר לי כי ההקדמה מתארת את המצב התורני הירוד בספרד ואת השפעתו הגדולה של ס' משנה תורה". המחקר על הרמ"ה נתפרסם מאוחר יותר כספר, והוא מצוין בהערה הבאה.
4. ראו: B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition*, Cambridge 1982, על פי המפתח בעמוד 177.
5. ראו: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, קורות אישים ושיטות, חלק שני: 1200-1400, ירושלים תש"ס, עמ' 44, הערה 57.
6. במאמרי 'הלכות פסח מתוך ספר מנחת קנאות לר' יונה אבן בהלול', מוריה שפח-שצ, תשע"ד, עמ' יד-כח. מובן מאליו שעל חלק מהדברים שנכתבו במבוא שם, חזרתי גם כאן, וכמו כן תיקנתי כאן דברים הטעונים תיקון. ראו לדוגמה להלן, הערה 10.
7. ד' ששון, אהל דוד, לונדון תרצ"ב, ח"ב, דף 931, טור a, העתיק את הכתוב בסידור תימני כתב יד, בסדר סליחות לילי אשמורות: "וידוי אחר לר' יהודה זרובבל". ראו גם: מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן ד, בני ברק תש"ע, עמ' 42, שכתב שבתכלאל מסוים נמצא וידוי שחובר בידי ר' יהודה זרובבל. אבל גם כאן אין אנו יודעים במי המדובר.
8. וידר (לעיל, הערה 2, עמ' 125, אות ג) כתב שהגאון הזה הוא יהודה בן שבתאי. אבל הוא כתב

הזה נולד בעירנו, והיה בדורנו, ובקונקה⁹ (Quenca) היה מורינו". ר' יונה הזכיר חכם זה פעם נוספת בספרו, בהלכות מקווה (להלן, קטע 17), וכך כתב: "על דעת הגאון רבינו יהונתן, נחל איתן... כבר בדקתי לדעת חשבון הרביעית וסודה, במשקל ובמדה... ועוד בדקתי במדת עירנו, ארבעים הם קוארטירוניש ממדתנו, או שלשים ומאה ממדת קהל קונקה אלופנו, גדולי גלותינו".

מכאן אנו למדים כי ככל הנראה ר' יהונתן הורה בישיבה בעיר קונקה, עיר שהיו בה גדולי תורה – ובלשון ר' יונה "גדולי גלותנו" – ומסתבר שהיא סמוכה למולינא,¹⁰ עירו של ר' יונה. על פי דברי ר' יונה עולה שהוא למד אצל ר' יהונתן, נוסף על רבו שהזכרנו לעיל. השאלה היא מי הוא אותו ר' יהונתן. על פי דברי ר' יונה, ר' יהונתן היה תלמידו של ר' מאיר הלוי אבולעפיא (רמ"ה), כפי שכתב בהקדמתו: "והטוליטולי רבי מאיר,¹¹ בתבונתו לגלותינו האיר, בימיו לא נראה כמותו בכל חכמי ספרד, כי לעומק החכמה ירד... ולו היה תלמיד, ממרביצי התורה היה תמיד... שמו ר' יהונתן". הדעה שר' יהונתן בן יעקב מקונקה¹² הוא ר' יהונתן המדובר מקובלת עלינו, משום שמצאנו כי שאל מהרמ"ה והרמ"ה השיב לו.¹³

ב. המצב הדתי-מוסרי בקסטיליה ופעולות חכמי הדור לתיקונו

בהקדמתו מתאר ר' יונה את המצב הדתי-מוסרי הירוד ששרר בקסטיליה בטרם הגיע לשם ספר משנה תורה לרמב"ם. ר' יונה אינו היחיד המתרעם על מצב הדור באותה תקופה. נביא עתה חכמים נוספים המעידים על חברה יהודית שאינה מתנהגת על פי מצוות התורה, או שאינה הולכת בדרך המוסר היהודי. נבחן כיצד פעלו חכמי הדור

כן אגב שיטפיה, והקורא את דברי ר' יונה מבין שכוונתו ללא ספק לר' יהונתן (בהקדמה כתוב: "ספרי ר' יהודה שבתי. והגאון הזה נולד בעירנו" וכו'. וידר חשב "והגאון" מוסב על יהודה שבתי, ולא היא. אלא הוא מוסב על ר' יהונתן). גם הכינוי "הגאון" ניתן רק לר' יהונתן, כפי שמצאנו בהלכות מקווה שהבאתי, והדברים ברורים. על עיקרם של דברים עמדו כבר הכהן וספטימוס (לעיל, הערה 2).

9. קונקה נמצאת 120 ק"מ מדרום למולינא.
10. על פי זה ברור שמולינא היא העיר הנקראת מולינא די ארגון, ולא מולינא הנמצאת במחוז מלגה שבדרום ספרד. בזה אני מתקן את הטעות בזיהוי העיר שהייתה בידי במאמרי (לעיל, הערה 6).
11. הוא ר' מאיר הלוי אבולעפיא שישב בטולדו, הוא הרמ"ה. ראו להלן, הערה 94.
12. אמנם וידר (לעיל, הערה 2) זיהה את "הגאון ר' יהונתן" כר' יהונתן הכהן מלונגיל, וזאת משום טעותו הנזכרת בהערה 8 (או אולי משום שזיהה את ר' יהונתן בטעות, הוכרח להבין את דברי ר' יונה כמכוונים ליהודה אבן שבתי), ועל יסוד כך שיער השערות נוספות ולא נאריך בהן. אבל הכהן וספטימוס (לעיל, הערה 2) כבר עמדו על דעתם כי וידר שגה כאן.
13. בסוף ספר כלבו נמצאים "פסקי קדמונים ז"ל", ובהם השאלה ותשובת הרמ"ה. בכלבו, מהר"ר אברהם, חלק שמיני, ירושלים תשס"ו, נמצא כן בעמוד שצו.

לתיקון המצב, והדברים יהיו בבחינת מבוא להבנה טובה יותר של דרך פעולתו של ר' יונה.

1. עדות ר' משה מקוצי ופעולתו לתיקון המצב

ר' משה מקוצי, אחד מבעלי התוספות שהיה בצרפת, מספר כי יצא מצרפת לספרד כדי להוכיחם:

ויהי אחר ארבעה אלפים ותשע מאות ותשעים וחמש שנים לבריאת עולם היתה סיבה מן השמים להוכיח, ובשנת תתקצ"ו הייתי בספרד להוכיחם, ואמץ הקדוש ברוך הוא זרועותי בחלומות היהודים ובחלומות הגוים וחזיונות הככבים ויט עלי חסדו ותרגזו הארץ ותהי לחרדת א-להים, ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבעות מצות תפילין מזוזות וציצית. וכן בשאר ארצות הייתי אחר כך ונתקבלו דברי בכל המקומות...¹⁴

הרי לנו שבשנת 1236 הגיע ר' משה לספרד והוכיחם על מצוות שהיו רפויות בידם.¹⁵ אלא שדבריו "הייתי בספרד" הם כלליים, ואין אנו יודעים אם היה בקטלונה או בארגוניה או כנבארה הסמוכות לצרפת, או שעבר גם לקסטיליה ולמדינות אחרות, וזו כוונתו באמרו "ובשאר ארצות".¹⁶

פעולתו של ר' משה מקוצי לתיקון מצב הדור הייתה, כפי שהוא מספר בעצמו, אמירת דברי תוכחה לרבים. לשון אחר, ר' משה שימש כדרשן נודד שעבר ממקום למקום ודרש ברבים. על פי עדותו הייתה לדרשותיו השפעה גדולה "ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבעות". אכן מכאן גם למדנו שדרשותיו נאמרו בקהל רב.¹⁷ יש להניח אפוא כי הקהל שבא לשמוע את הדרשות הללו היה מורכב ברובו מהציבור הפשוט. אפשר שבאו לשמוע את הדרשות גם מלומדים או תלמידי חכמים או אנשים רמי דרג בציבור, שהיו בעלי מעמד חברתי גבוה, אבל אלו אינם מונים "אלפים ורבעות". גם אופי הדרשות – אין בהן סממנים של ויכוח ופולמוס עם דעות שונות ביהדות, אף שיש בהן רמזים נגד השפעת הנצרות, אלא כל תכליתן היא רק אהבת ה' ואהבת הבריות – מלמד שהן נאמרו לציבור

14. ספר מצוות גדול, מצוות עשה ג בסופה, ויניציאה ש"ז, דף צז סע"ד.
15. דיון נרחב על המניעים לפעולתו של ר' משה ועל מקומות נוספים בספרו שיש בהם תוכחה לציבור, ראו: י' גלינסקי, רבינו משה מקוצי כחסיד, דרשן ופולמוסן: היבטים מעולמו המחשבתי ופעילותו הציבורית, עבודה לשם קבלת תואר שני, ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק תשנ"ג, עמ' 82-115.
16. א"א אורבך (בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 468) כתב כדרך אגב כי ב"שאר גליות אדום" הנזכר בדברי ר' משה, משמעותו פרוכנס.
17. יש להוסיף כי ר' משה בתארו את שליחותו מדגיש את חובתו לדרוש לרבים: "דרשתי לגלות ירושלים אשר בספרד ולשאר גליות אדום" (סוף ההקדמה למצוות עשה), או: "להוכיח גליות ישראל" (הקדמה למצוות לא תעשה, דף ג סע"א).

הרחב. לשון אחר, נראה שר' משה לא כיוון את דבריו רק לציבור מסוים, אלא דיבר לציבור כולו.¹⁸

על פי העולה מדרשותיו של ר' משה שהגיעו אלינו בספרו **ספר מצוות גדול**,¹⁹ ניתן ללמוד כי ר' משה הוכיח את הציבור על קיום יחסי אישות עם נשים נכריות וכלל בזה גם פילגשים, על איסור יין נסך, על מעשי רמאות וגזל ביחס לגויים, ועל חשיבותן של מצוות תפילין, ציצית, מזוזה ותלמוד תורה.²⁰

2. עדות ר' יונה ב"ר אברהם גירונדי ופעולתו לתיקון המצב

באותה העת פעל בברצלונה שבקטלוניה ר' יונה ב"ר אברהם גירונדי, ובסוף ימיו הגיע לטולדו שבקסטיליה. מפורסם עד מאוד ספרו **שערי תשובה**, שהוא ספר מוסר ראשון במעלה שהקנה למחברו שם עולם בספרות המוסר. לספר זה אין הקדמה, ואין מחברו כותב מה הייתה הסיבה שגרמה לו לכתוב את ספרו. זאת בניגוד לר' משה שכתב הקדמה לספרו כפי שכתבנו לעיל, וממנה למדנו על פעילותו כדרשן נודד ומוכיח את הרבים. והנה בתחילת ספרו כתב ר' יונה גירונדי את הדברים הבאים:

וראה ראינו כי רבו עונות הדור על זאת, כי יש אנשים רבים [אינם]²¹ מקבלים על נפשם להזהר מעבירות ידועות, וכל ימי חייהם אינם נזהרים בהן, אבל הן אצלם כהתר, ואילו לא היו נוהגים כן רק על עבירה אחת, חולי רע הוא בנפשם כאשר ביארנו, אף כי נוהגים כן על אזהרות רבות, ובהנה מן החמורות, כמו שבועת חנם, ומקלל את חברו או את עצמו בשם, והזכרת שם שמים לבטלה או במקום שאינו טהור ובידים לא נקיות, והעלמת עין מן העני, ולשון הרע, ושנאת חנם, וגבהות הלב, ונתינת חתית [כוונתו הטלת פחד, מורא על הבריות שלא לשם שמים, אלא ממניעים אחרים], והסתכל בעריות וביטול תלמוד תורה כנגד כלם, ורבות כאלה.

18. על כך עמד גלינסקי (לעיל, הערה 15), עמ' 98-100. הוא חילק את הקהל לשלוש קבוצות: חצרנים (האליטה הספרדית), תלמידי חכמים, הציבור הפשוט.

19. בעיקר יש ללמוד זאת על יסוד דבריו המפורשים בכמה מצוות – "דרשתי" (מ"ע ג, דף צו ע"ג: "דרשתי פרשה זו בגליות ישראל", ועוד כמה פעמים שם; מ"ע יב, דף צו ע"ד: "ודרשתי לגליות ישראל", ובעוד מקומות).

20. ראו: גלינסקי (לעיל, הערה 15), עמ' 94-105. גלינסקי לא הזכיר שם את איסור יין נסך, אבל הזכיר זאת בעמוד 12. במקום זה חילק גלינסקי את דרשות ר' משה ל"דרשות כלליות" ול"דרשות ספציפיות". בדרשות הכלליות מנה גלינסקי את הנושאים הללו: "תכלית האדם בעולמו הינה עבודת הבורא, אמיתותה ונצחיותה של תורת משה, האדם מחויב להצדיק את הדין ולהבין שעיקר השכר הוא בעוה"ב, האדם מחויב לחזור בתשובה ולתקן את מידותיו, תיקון מידותיו של אדם, בעיקר מידות ענווה וכעס, היחס לגויי בדיני ממונות". בדרשות הספציפיות מנה גלינסקי את תפילין, ציצית, מזוזה ותלמוד תורה בתור מצוות עשה, ואת איסור יין נסך והאיסור לשאת נשים נכריות בתור מצוות לא תעשה.

21. ליתא בדפוס ראשון. בהערות נכתב כי רוב הספרים גורסים מילה זו.

כתבנו מקצתם אצל בני הדור²² להזכירם ולהזהירם. וכן ראוי לכל בעלי תשובה לכתוב במגלת ספר, הדברים אשר נכשלו בהם והמצות אשר קצרו בקיומן, ולקרוא בספר זכרונותם בכל יום.²³

בדומה לכך כתב גם בתוך ספרו:

כתבנו מקצת הדברים אשר שוגים בהם רבים מבלי הדעת, כי לא גלו עליהם את אונם, ומקצת הדברים אשר ידעו כי הם אסורים ולא ידעו חומר האיסור, וזכרנו מהם למען לא ילין [את] העם המשגה בהם, ישמע חכם ויוסיף לקח להזהיר את העם על הדברים אשר תקראנה אותם כאלה עליהם, והמשכילים יזהירו, וכזהר הרקיע יזהירו.²⁴

על פי דברים אלו דומה שניתן לומר שספר זה נכתב לצורכי השעה. כלומר מטרת המחבר הייתה להוכיח בספר זה את בני דורו, ואולי גם הוא פנה לחכמים היודעים להוכיח שאף הם יוכיחו את העם, שהרי כתב לעיל: "ישמע חכם ויוסיף לקח להזהיר את העם."²⁵ מכל מקום שמענו מדבריו שהדור פרוץ. אכן מצאנו פעמים נוספות שבהם התייחס ר' יונה ל"עם",²⁶ ל"עם הארץ"²⁷ או ל"המון העם",²⁸ שאינם מקפידים על קיום המצוות. אם

22. משפט זה אינו ברור כל צורכו. האם "כתבנו מקצתם" מתייחס למה שכתב בספר זה, או שמא יש כאן רמז שנוסף לספר זה, הוא גם כתב דברים נוספים לבני דורו.

23. שער א, אות ג. ספר **שערי תשובה** נדפס פעמים רבות ואני מעתיק ממהדורת שפתי חכמים, עפ"י דפוס ראשון וכת"י מדוקדקים, בני ברק תש"ן, עמ' ה.

24. שער ג, אות קו, דף קלז ע"א.

25. אפשר לצרף לכך את דבריו בשער ג, אות קנו, דף קסא ע"א: "על כן נתחייבנו ללמד בני יהודה התועלות הנמצאות בעסק התורה, וכתבנו מקצתם בשער התורה בעזרת האל למען יכספו הלכבות לתורה, ואשר אין כח בהם ללמוד ידעו הדר כבוד עסק התורה ויזכו בידיעתו, ולא תאבד נפשם מן העולם הבא". וכן שם, אות קצו, דף קצג ע"א: "הרואה את אנשי מקומו עם קשה עורף, ואומר בלבו אולי לא יקשיבו אם אדבר להם נכוחות, ופי אמלא תוכחות, על כן יחשך פיו. והנה עונו ישא, כי לא נסה, להוכיח ולהזהיר, אולי אם רוחם העיר, יעורו משנת אולתם, ולא תלין אתם משוגתם". בדומה לכך כתב גם לעיל באות קצה.

26. שער ג, אות כג: "ורבות מן המצות אשר הרבה מן העם הנמצאים בדור קצרי יד מעשותם, הבאנום אל מקום זה נוסד לכל אחת בספר הזה, קחם נא אליך, ענדם על לוח לבך"; שם, צט: "ורבים מן העם חוטאים להוציא מפתח תיבתם לרשות הרבים". ראו גם שער ג, אות ב; שם, אות עו; שם, אות קו; ראו גם שער ב, אות א, שר' יונה כתב: "למדנו דעת את העם איך יתהלך" וכו'.

27. שער ג, אות עה: "ויש מלאכות [בשבת] שאין מקצת עם הארץ נזהרים בהן לפי שאינן ידועות אצלם". יש דפוסים שכתוב כאן רק "מקצת העם". ואכן מצאנו אצלו רק בעוד מקום אחד, בשער א, אות ג, את הצירוף "עם הארץ".

28. שער ג, אות יג: "ויש במצות עשה מן החמורות שאין המון העם נזהרים בהם"; שם, אות יד: "ויש אנשים רבים בהמון העם חושבים כי אין עקר האבדן והפסד הנפש זולתי בעבירות שיש

נאסוף את כל המקומות שבהם יש תוכחה של ר' יונה, יתחוויר לנו שהמצוות שלא הקפיד העם לקיימן רבות מאוד, וזאת בלשון המעטה, ובוודאי רבות יותר ממה שכתב ר' משה. כפי שהבאנו לעיל, הרי רק בתחילת ספרו הזכיר ר' יונה את המצוות הללו: "שבועת חנם, ומקלל את חבירו או את עצמו בשם, והזכרת שם שמים לבטלה או במקום שאינו טהור ובידים לא נקיות, והעלמת עין מן העני, ולשון הרע, ושנאת חנם, וגבהות הלב, ונתינת חתית, והסתכל בעריות וביטול תלמוד תורה". אני מסתפק בכך, והקורא יכול להשלים בעצמו את הרשימה על פי המקומות שבהם פנה ר' יונה לציבור באופן ברור, וציינתים בהערות.

אלא שלא נתברר היכן היה הציבור שהתכוון אליו ר' יונה בספרו, או באיזה מקום ישב. כאמור, ר' יונה הגיע לטולדו שבקסטיליה רק בסוף ימיו, ואפשר שכוונתו הייתה לציבור היושב שם,²⁹ או שמא כוונתו הייתה לציבור הקטלוני, שהרי הוא ישב זמן רב בקטלוניה.³⁰

בהם מעשה"; שם, אות סא. ויש שהשתמש רק במילה אחת מהביטוי, כגון שער ג, אות עז: "ויש מקצת אזהרות שאין מקצת ההמון שומרים עקר האזהרה", ועוד.
29. על המצב הדתי באותה העת ראו: י' בער, *תולדות היהודים בספרד הנוצרית*, תל אביב תשכ"ה, עמ' 148-151. לדעתו, ר' יונה גירונדי כתב את *שערי תשובה* כנגד המצב הירוד של בני דורו. על פי דבריו בעמוד 508, הערה 59, מכתבו של רמב"ן אל ר' יונה בעניין הפילגש (תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רפ"ד = *תשובות רמב"ן*, מהד' שעוועל, ירושלים תשל"ה, סי' קה) שנכתב בו: "וכבר כתבתי זה בספר המצות, תראהו משם הנה הוא ביד השר הגדול החכם ר' מאיר אלמושרי"ן ירום הודו", מוכיח לדעת בער שר' יונה נמצא בטולדו, ובהערה 60 הוסיף עוד על כך. עיינו שם. בער לא הסביר בהערה 59 על יסוד מה קבע שר' יונה נמצא בטולדו, אבל כוונתו לצ' גרץ (דברי ימי ישראל, מהד' שפ"ר, ורשה תרנ"ז, חלק ה, עמ' קיח והערה ג) המזוהה את "השר הגדול" עם דון מאיר די מאליאה שהיה שר האוצרות למלך אלפונזו. אלפונזו שליט קסטיליה עלה לשלטון בשנת 1252 (ה' י"ב). הרי שממועד זה יש אפשרות לומר שר' יונה נמצא בקסטיליה.

30. לדעת ב' ספטימוס (B. Septimus, 'Piety and Power un Thirteenth-Century Catalonia', in: I. Twersky [ed.], *Studies in Medieval History and Literature*, Cambridge 1979, pp. 213-221) ר' יונה כתב את ספרו כנגד האצולה היהודית ('נשיאים') בברצלונה. יש להוסיף כי בעמוד 224, הערה 37 כתב ספטימוס שלא ידוע מתי הגיע ר' יונה לטולדו, אבל ברור כי שהה בברצלונה זמן רב. דומה שספטימוס לשיטתו רוצה לאחר את ישיבת ר' יונה בברצלונה עד כמה שניתן, ולכן בין שאר דבריו כתב ספטימוס שתשובת הרמב"ן בעניין פילגש נשלחה לר' יונה בהיותו בקטלוניה, וזאת בניגוד לדעתו של י' בער (לעיל, הערה 29) הסבור שהתשובה נשלחה לטולדו. הרמב"ן חתם את תשובתו במילים (מהד' שעוועל, עמ' קסג): "וכבודך יגדל מעל לגבול ארצנו", וספטימוס סבור כי במילה "ארצנו" הכוונה היא לקטלוניה, והוא מנסה להוכיח זאת מהקבלות שונות. אבל לעיל (הערה 29) ציינתי את דברי גרץ שדומה שיש בהם כדי להוכיח שר' יונה ישב בטולדו. זאת ועוד, לאחר ההפניה לספר המצוות כתב הרמב"ן: "ואתה רבינו ה' יחיך, במקומך תזהירם על הפילגש", ומסתבר כי הרמב"ן מלמדנו בזה שר' יונה אינו במקומו של הרמב"ן אלא כנראה בקסטיליה, וכן כתב שעוועל בהערה 30 שם. ואכן

3. מה בין דרכו של ר' משה לבין דרכו של ר' יונה גירונדי

לעומת ר' משה שהעיד על עצמו שדרש לרבים, לא מצאנו דברים מפורשים כאלה אצל ר' יונה גירונדי. אמנם מצאנו בספריו שהוא מדבר על עניינים שונים הקשורים לדרשן, או בלשונו "מוכח"³¹, אבל אין הוא מעיד על עצמו שעשה כן, ולא מצאנו בספריו שהשתמש בלשון "דרשתי" או "הוכחתי" כפי שמצאנו אצל ר' משה. איברא ברור שהחיסרון של מונחים אלו בדבריו אין בו כדי להוכיח שר' יונה לא דרש ברבים, וברור שיש להבדיל בין דרשה ברבים לבין כתיבה בספר.³²

זאת ועוד, ר' משה מספר בהקדמתו למצוות לא תעשה: "ובכמה מקומות בקשו ממני לכתוב יסודות המצוה על פי ראיות, ולעשות ממנו ספר"³³. לאמור, ר' משה לא חשב שיש להעלות את דרשותיו על ספר, ודי היה לו במה שהוכיח את הציבור בעל פה. ספרו נכתב אפוא על פי בקשת הציבור. אבל כפי שכתב בהקדמתו לחץ הציבור בלבד לא הספיק, אלא היה לו גם סיוע משמים: "ואירא לעשות כן לעשות ספר תורה לרבים כי בער אנכי מאיש ולא בינות אדם לי. ובתחלת אלף ששי בא אלי עניין מראה בחלום קום עשה ספר תורה משני חלקים", וכו'.

עתה נברר מה דמותו של הספר. נכון שר' משה כלל בו את דרשותיו, אבל ברור שרובו הגדול של הספר הוא ספר הלכה, וקשה לומר שהוא מיועד לציבור הרחב. אביא כאן את סיכומו של גלינסקי בעניין הספר:

העם ציפה לספר קומפקטי-הלכתי שימושי, מעין קיצור שלחן ערוך או אפילו כמו הסמ"ק, וקבל במקומו רמב"ם משופר עם תוספת משמעותית של משא ומתן תלמודי. מתוך התנגשות בין רצון העם לצורכו האישי של הכותב נולדה

שעוועל בהערה 1 כבר כתב שאיגרת זו של ר' יונה יש בה למעשה שתי איגרות, ולכן אף אם נניח כדברי ספטימוס שהמילה "ארצנו" שבסוף האיגרת מכוונת לקטלוניה הרי שזו איגרת אחרת, ואילו בקודמת ר' יונה נמצא בקסטיליה.

31. ראו על כך בדברי ספטימוס (לעיל, הערה 30, עמ' 215-221), שהביא אסמכתות לכך מפירושו של ר' יונה לספר משלי ומפירושו לפרקי אבות. בהערה 136 שם, ציין ספטימוס גם לעדות חיצונית שר' יונה דרש ברבים, וזאת על סמך איגרת שנכתבה כמאה שנה מאוחר יותר, שהוא פרסם בתרביץ מב [כצ"ל, בציונו של ספטימוס בהערה 136 נפלה טעות] תשל"ג, עמ' 391 והערה 19.

32. הבחנה זו היא דבר ברור מאליו, וכבר עמדו על כך העוסקים בספרות המדרש, ואציין רק לכ' הורוביץ, 'דרשנים, דרשות וספרות הדרוש בספרד', בתוך: ח' בינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 309-310: "דרשנים רבים לא רשמו את דרשותיהם או לא שמרו אותן בצורתן המקורית, ויצירות ספרותיות רבות הן למעשה עיבוד של הדרשה לצורות ספרותיות אחרות, כגון פירושים למקרא או ספרי מוסר", ושם ציין לספרות בעניין.

33. העתקתי מספר מצוות גדול השלם, מהד' מכוון ירושלים ומכוון שלמה אומן, ירושלים תשנ"ג, דף יג ע"א.

ה'התנצלות' של הסמ"ג:34 'ויש מהמון עם שאומרים מה לנו ולמצות סדר קדשים, קל וחומר למצות סדר זרעים ולמצות סדר טהרות שאין נוהגים בזמן הזה. אל יאמר אדם כן, כי המצות אשר צוה ארון העולם יש לידע יסודותיהם, אף על פי שאינם צריכין עתה, כי על כל המצות נצטוינו ולמדתם אותם'.³⁵

דומה שספרו של ר' יונה שונה בתכלית מספרו של ר' משה. לא רק שהספר בנוי סביב נושא מרכזי אחד, אלא נראה שהוא ספר הפונה לציבור הרחב. הוא נוח מאוד ללימוד, ועיקרו בנוי על פסוקים מהתנ"ך עם דברי חז"ל, אבל אין בו משא ומתן הלכתי. לשון אחר, ר' משה הוכיח את העם בעיקר על ידי דרשותיו, ואילו ר' יונה הוכיח את העם בעיקר על ידי ספרו. אנו נשוב עוד לעניין זה בהמשך דברינו.

4. עדויות נוספות

משתי העדויות שהבאנו עד הנה אין עדות ודאית על המצב הדתי-מוסרי בקסטיליה. אמנם ניתן להניח שהמצב הדתי-מוסרי הירוד שאליו התייחסו ר' משה ור' יונה גירונדי מתאים גם לנעשה בקסטיליה, אף אם נאמר שהם לא דיברו על אודותיו.³⁶ אכן דברים ברורים על המצב הדתי-מוסרי בטולדו שבקסטיליה אנו שומעים מפי ר' טודרוס ב"ר יוסף הלוי אבולעפיה ששימש רבה של טולדו עד פטירתו סביב לשנת מ"ה³⁷ (1285). מייחסים לו דרשה³⁸ שהוכיח בה את בני דורו על חטאים שונים, כגון: שמיעה אל מכשפים וחוזים בכוכבים, עשיית מלאכה בשבת וביום טוב, שבועה בשם שמים, יחסי מין עם נכריות, הלוואה בריבית באמצעות שפחה של ישראל, דיבורים בשעת התפילה, הדין דן יחידי מבלי להתייעץ עם תלמיד חכם,³⁹ ועוד. כך הוא מונה בדרשתו כעשרים ואחד

34. בהקדמה כללית למצוות עשה. העתקתי על פי דפוס ויניציאה ש"ז.

35. גלינסקי (לעיל, הערה 15), עמ' 17.

36. יש כמה מאמרים המתארים את המצב המוסרי בספרד באופן כללי, כגון מאמריו הבאים של יום טוב עסיס: 'תסיסה חברתית ומאבק בין מעמדי בקהילות ספרד לפני הגירוש', בתוך: 'דן (עורך), תרבות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 121-145; 'פשע ואלמות בחברה היהודית בספרד (המאות הי"ג-ה"ד)', ציון נ, תשמ"ו, עמ' 221-240; 'עני ועשיר בחברה היהודית בספרד היס-תיכונית', פעמים 46-47, תשמ"א, עמ' 115-138; 'עזרה הדרית וסעד בקהילות ישראל בספרד', בתוך: מורשת ספרד (לעיל, הערה 32), עמ' 259-279.

37. על זמן פטירתו ראו: י' בער, 'טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו', ציון ב, תרצ"ז, עמ' 46, הערה 61.

38. הדברים הובאו בשו"ת זכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, סי' צא, מהר" רא"י חבצלת, ירושלים תשס"ה, עמ' קח, אות ז. ראו במבוא שם, עמ' 25, הערה 47, שיש מייחסים את הדרשה לר' טודרוס בן יוסף הלוי אבולעפיה מחבר אוצר הכבוד על אגרות חז"ל, וציינו שם לדברי בער (לעיל, הערה 29), עמ' 508, הערה 60, ולדברי מ' אורון, 'דרשתו של ר' טודרוס בן יוסף הלוי אבולעפיה לתיקון המידות והמוסר', דעת 11, תשמ"ג, עמ' 47-51.

39. ראו להלן, ליד הערה 50.

עניינים שיש לשפר בהם את המצב. מבין כל העניינים שהזכיר הוא האריך במיוחד בשלושה: שמיעה לחוזים בכוכבים, אי-שמירת שבת, פריצות – יחסי מין עם נכריות. גם משיריו של המשורר טדרוס בן יהודה, שהיה בן זמנו ובן מקומו של ר' טודרוס ב"ר יוסף אנו למדים שהמצב הדתי-מוסרי של אותו דור אינו טוב,⁴⁰ אלא ששירים אינם נחלתם של בני הדור, ועל כן אין כאן תוכחה אלא ליחידים בלבד. יתר על כן, איני יודע אם ניתן לקרוא לכך תוכחה, או שיש כאן אך ורק תיאור מצב לאשורו. סמוך לאותו הזמן אנו שומעים דברים דומים על המצב בטולדו מפי ר' ישראל ישראלי שנאמרו בפירושו לפרקי אבות.⁴¹ לדעת נ' אילן שעסק בחיבורו של ר' ישראל, רוב הדברים הללו או מקצתם נאמרו מן הסתם גם בדרשותיו של ר' ישראל לפני הציבור בטולדו, ששם שימש בתור דיין, אבל אין לנו מקורות ברורים על פעולותיו בתחום זה.

5. פעולות חכמי הדור ומקומו של משנה תורה לרמב"ם

אם נבדוק את פעילות החכמים הללו לשיפור מצב הדור, לא נמצא בדבריהם התייחסות לספר משנה תורה לרמב"ם. אמנם בתקופתם התרחש ויכוח סוער על אודות משנה תורה לרמב"ם, אבל אין אנו מוצאים קשר בין הוויכוח הזה לפעילותם בתחום שיפור המצב הדתי. כבר ציטטנו לעיל את דברי גלינסקי שספרו של ר' משה מקוצי מושתת על משנה תורה לרמב"ם, והדברים ידועים. על תפוצתו והשפעתו של משנה תורה כתב ר' משה בהקדמתו למצוות לא תעשה:

ועמד האיש הגדול רבנו משה בר' מיימון, היה מקורדובא בארץ ישמעאל, ועשה חיבור מכל התורה, חיבור נאה ומשובח, והאיר עיני ישראל, ובכל החכמות היה רב מופלא, לא נשמע בדורות האחרונים כמוהו, ורבים נתאמצו בתורה על ידי ספריו, שפשטו בארץ אדום ובארץ ישמעאל. אמנם לא הביא הגאון בספריו שום ראייה, וכל אדם שיורה מתוך ספריו, ויבקשו ממנו כתב ראייה ומניין, אם לא למד הראייה, או אפילו למדה ואינו זוכרה, יהא לו הדבר ההוא כחלום בלא פתרון. וגם בכמה מקומות, על פירושו ועל פסקיו חולקין עמודי התורה ואשיותיה, והם רבנו שלמה בר יצחק, ורבנו יעקב בן רבינו מאיר, ורבנו יצחק בר' שמואל, אשר כל חכמי

40. שיריו נדפסו בשם גן המשלים והחידות, מהד' ד' ילין, ירושלים תרצ"ב-תרצ"ז. י' בער (לעיל, הערה 37, עמ' 19-55) סקר את שירי טדרוס והסיק מהם על מצבו ומצב בני דורו ועוד פרטי היסטוריה שונים. בעמודים 37-44, וכן גם בעמוד 47, הוא עמד על המצב הדתי הירוד של הדור, ושייך לתקופה זו גם את דרשתו של טודרוס ב"ר יוסף. בעמוד 42 הוא קבע שהדרשה נאמרה בשנת 1281.

41. ראו: נ' אילן, "אל יתהלל עשיר בעושרו" (ירמיהו ט, כב) – ביקורת חברתית סמויה בפירושו של ר' ישראל ישראלי לאבות', ספונות כג, תשס"ג, עמ' 167-180, שאף ציין למחקרים נוספים בנושא זה. על פי דברי אילן בהערה 12 במאמרו, ר' ישראל נפטר ככל הנראה בשנת 1322. אם נקבל שדרשת ר' טדרוס ב"ר יוסף נאמרה בשנת 1281, אזי מרווח השנים בין זה לזה הוא לכל היותר כארבעים שנים.

הדורות האחרונים שותים מימיהם...⁴²

יש כאן דברי שבח והלל לספרו של הרמב"ם, וגם ביקורת מסוימת. אנו מעוניינים לברר מתי נכתבו דברים אלו. ידוע לנו כי בעת ויכוח התלמוד שהיה בפריס היה ר' משה אחד מנציגי החכמים היהודיים שבדקו את הספרים העבריים שהוחרמו לפי פקודת האפיפיור. הספרים הוחרמו במרס 1240, ונמצא שר' משה היה בתאריך זה בפריס.⁴³ את ספרו הוא כתב לאחר 1240, כפי שכתב: "ובתחילת אלף ששי בא אלי עניין מראה בחלום, קום עשה ספר תורה משני חלקים... ולכן הנני משה בן יעקב נתתי את פני לחבר שני הספרים".⁴⁴

אפשר שמשנה תורה לרמב"ם היה בעל חשיבות רבה לר' משה רק לאחר שחזר לצרפת. צא וראה שהוא עצמו בדבריו שהעתקנו לעיל בשבח הרמב"ם כתב: "על ידי ספריו, שפשטו בארץ אדום ובארץ ישמעאל", ולא הזכיר שפשט גם בארץ ספרד, כפי שהזכיר ארץ זו בדרשותיו. נמצא כי החכמים שמנינו לעיל שהזכירו את אנשי ספרד, לא השתמשו בספרו של הרמב"ם לצורך כך ולא הזכירוהו. אולי נמנעו מלהזכירו מפני הוויכוח על ספרו של הרמב"ם שהיה סמוך לאותה העת.

6. עדות רב ששת הנשיא מסרגוסה ומקומו של משנה תורה לרמב"ם

אבל מצאנו חכם שהתייחס למצב הדתי-מוסרי בספרד, ולא די שהזכיר את הרמב"ם, אלא שטען כי ספרו של הרמב"ם עזר לשיפור המצב. כוונתי לרב ששת הנשיא מסרגוסה, שכתב איגרת עקב הפולמוס על דברי הרמב"ם בענייני אמונות ודעות. איגרת קשה זו נכתבה כנגד הרמ"ה, הואיל והרמ"ה היה אחד מהמתנגדים לרמב"ם. בין השאר כתב בה רב ששת את הדברים האלה:⁴⁵

והנה נא הואלתי לדבר לפניכם רבותי, ואני חותם כתבי להודיעכם כי בהיותי בקשטילה אחר אשר הגיע משנה ספר התורה הזה אליהם, שמעתי אחד משופטיהם ואין רצוני להזכיר שמו שהיה מגמגם לומר מה ידע זה ולא נדע, ואחרי שאיננו מביא ראיות מדברי חכמי התלמוד לדבריו, מי ישמע אליו, הלא טוב לנו להגות בתלמוד ובהלכות ומה לנו אל ספריו, ואל כתבי מאמריו, ואני השיבותיו, ורבותי⁴⁶ עמו עד אשר הרשעתיו, ולא יסף עוד לדבר לפני, ואני ידעתי מאז לבבו ומחשבתו.

42. סמ"ג השלם (לעיל, הערה 33), דף יב ע"א.

43. ראו: אורבך (לעיל, הערה 16), עמ' 453.

44. הקדמה למצוות לא תעשה, מהד' סמ"ג השלם (לעיל, הערה 33), דף יג ע"א. ראו גם שם בפרק הנקרא נוסח הסמ"ג השלם, עמ' 17: "בעשור הראשון לאלף הששי חיבר רבינו את ספר המצוות בשני חלקים", וכן עולה גם מקולופון שהועתק באחד מכתבי היד, ראו שם, עמ' 23 על כתב יד שסימנו ז.

45. ראו: A. Marx, 'Texts By and About Maimonides', *JQR* XXV, 1934/5, pp. 427-428.

46. הניקוד כאן הוא מאת מארכס.

והנה אשר יגור בא לו, כי לפני הגיע משנה תורה לארצות קשטילא היתה קריאת ההלכות כל שכן התלמוד נפלאה מאד בעיני יושביה כי ראמות לאויל חכמות (משלי כ"ד, ז) והשופט שהוא היה דן יחידי לרצונו ואין חולק עליו כי לא היו יודעים אנה היה נוטה הדין וכולם היו צריכים אליו, ובראותם י"ד ספרי משנה [תורה] והתבוננו בם כל יודעי לשון הקדש⁴⁷ ויחלו לראות בנועם סדר המצות והכתוב בספר המדע מהמוסרים והחכמות נפקחו עיניהם ויעמדו על עמדם ויכתבו הספרים כל אחד לעצמו וירבו להללם ונפשם נקשרה באהבתם, ויאספו זקנים עם נערים וכל יודעי ספר מהם, ללמד הלכותיהם ולהתבונן במשפטיהם, והנה רבו היום המבינים דבריהם, ובשמעם טענות בעלי הריב ודין השופט ידרשו בהם, ועד האלהים יבא דבר שניהם.

שמענו מכאן על ההתנגדות של חכמים לספרו של הרמב"ם, והנימוק הוא שהרמב"ם כתב את ספרו ללא מקורות.⁴⁸ אבל כפי שממשיך רב ששת זו לא הייתה הסיבה להתנגדות לספר, אלא הסיבה העיקרית הייתה משום שהוא ביטל את הסמכות לפסוק הלכה שהייתה נתונה אך ורק בידי הפוסקים. לאמור, טרם הגעת משנה תורה לא היה בציבור אדם המסוגל להתמודד עם הידע של הפוסק, ולכן כולם "היו צריכים אליו". אבל ברגע שספרו של הרמב"ם הגיע לשם, הרי שמעתה ואילך ההלכה נתונה בידי כל אחד ואחד, וההגמוניה שהייתה נתונה בידי יחידים בלבד אינה קיימת עוד.⁴⁹ יש בכך משום דמיון מסוים לדברי ר' טודרוס ב"ר יוסף שאמר בדרשתו:

גם שכל מי שיתרעם משום דיין או שופט לאמר שדן הדין יחידי בלא עצת ת"ח, שיהיה מוכרח הדיין להתייעץ עם הת"ח או עם שני אנשים או לפחות עם אחד, ובה יתלבן הדין ויצא הדין לאמיתו. וזה פשוט הוא שכל מי שדנין דין עליו בעל כורחו ויאמר כתבו לי מאיזה טעם דנתוני צריכין לכתוב לו, כדאמרינן בסנהדרין.⁵⁰

ג. עדות ר' יונה אבן בהלול על המצב הדתי-מוסרי בקסטיליה

נפנה עתה לספרו של ר' יונה אבן בהלול. ר' יונה כתב הקדמה לספרו, ובה הוא עוסק בכמה עניינים. העתקתי את כל ההקדמה להלן, ולנוחיות הדיון בה חילקתי לקטעים ונתתי לכל קטע כותרת המשקפת את תוכנו, וכן ציינתי במספר סידורי באותיות. לא אתייחס לכל הקטעים שבהקדמה באופן מפורט, אלא אתייחס לדברים מרכזיים בה, וכן

47. שומע אתה מכאן כי השפעתו של הספר הייתה בכל זאת מצומצמת במידה זו או אחרת, והקיפה רק קהל מסוים.

48. כידוע זו גם אחת מההשגות של הראב"ד ועוד חכמים על שיטתו של הרמב"ם, ואין כאן המקום לדון בזה.

49. כך כתב גם טברסקי (לעיל, הערה 3), עמ' 3-4.

50. שו"ת זכרון יהודה (לעיל, הערה 38), דף קיא ע"א, אות טז.

לדברים שמצאתי עניין להרחיב בהם. כאשר לקטעים אחרים שבהקדמה הסתפקתי בהערות שוליים. אדון בדברי ההקדמה לאו דווקא לפי הסדר שכתב ר' יונה. עניין ראשון העולה מתוך ההקדמה הוא תיאור המצב הדתי-מוסרי של בני דורו של ר' יונה. כאמור בתחילת דבריו, ר' יונה פעל בקסטיליה, ולפיכך דבריו משקפים את המצב בה. יש לדעת כי על המצב בקסטיליה ניתן ללמוד מדברי ר' יונה לא רק מההקדמה אלא גם ממה שכתב בספר עצמו, וזאת נעשה להלן בסעיף ו, בסקירה על הספר עצמו. כאן, כאמור לעיל, אנו סוקרים רק את העולה מתוך ההקדמה.

1. יש שהתנהגות הציבור אינה תואמת את ההלכה

כך כתב בהקדמתו בקטע ו:

אלה הדברים שהיו העם נוהגים, ורובם היו שוגגים. נערים בחורים ושבים,⁵¹ חוקים לא טובים. אודיעם לכל באי עולם, כדי שלא יהיה נעלם. אותם המעשים שהיו עושים ולא חדלו חדול, עד שיצא ככל הארץ חבור הגדול. דת הסדורה, שרכינו משה חברה, הנקראת משנה תורה, ליהודים היתה אורה... לולי משה רבינו כפרץ עמד, טבענו ביון מצולה ואין מעמד. הוא השיב את ישראל לעבוד את אלהי השמים, מלבא חמת עד נחל מצרים. והחכים עם מפוזר ומפורד, וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת וגלות ירושלם אשר בספרד.⁵²

כלומר, לפי דעת ר' יונה העם אינו מתנהג כראוי על פי ההלכה, אלא יש בידו עברות שנעשות בדרך כלל מחוסר ידע. בהמשך דבריו נתן ר' יונה כמה וכמה דוגמות לעברות כאלה, והמשותף להן שהן עברות שבין אדם למקום. אין הוא מתייחס לעברות שבין אדם לחברו. ר' יונה לא הסתפק באמירות כלליות, אלא כהוכחה לדבריו הוא נתן בהקדמתו, קטע ז, כמה דוגמות לעניינים שהציבור שוגג בהם ואינו מתנהג על פי ההלכה. ר' יונה כתב שבענייני שחיטה וטרפות וטהרת המשפחה החמיר הציבור בדברים מסוימים, או שפשוט לא נהג על פי ההלכה. ביחס להלכות מועדים ר' יונה מספר לנו שהציבור הקל ראש והרשה לעצמו לעסוק במסחר בימים טובים, וכדבריו: "היו נושאים ונותנים בימי פסח הראשונים, ובשני הימים האחרונים, ובשבועות ובראש השנה ובשני ימים ראשונים של סוכות ושל עצרת" (קטע ז, מס' 2). יתר על כן, אף עשה הציבור מלאכה בפרהסייה:

ביום שמחת תורה אחר חצות, הוסיפו לקצות, הולכים לבצור כרמיהם, לעשותם הילולים ועומסים על חמוריהם, ודורכים גתותיהם, שנו ושלוש ואין שולח יד בהם, ואין צריך לומר שכך הרימו נצח, לחלל יום האחרון של פסח, במלאכה נמבזה, מתפסח ועד עזה (שם).

51. היינו: וסבים.

52. לא הבאתי כאן את מראי המקומות, והם נמצאים בהמשך בגוף ההקדמה.

2. יש חוסר ידע בהלכה הן בציבור הן במורי הוראה

ר' יונה מליץ על חוסר ידע בהלכה בציבור, ולא זו בלבד אלא שלדבריו אין בנמצא מורי הוראה מתאימים שניתן לשאול אותם או ללמוד מהם. הרי לנו מדבריו:

על התפילין,⁵³ זה לזה שואלין, ואין משיב תשובה נכונה וברורה, אם לבינה תקרא. ומי עושה סוכה כדת וכהלכה, לששון ולשמחה, אחד מעיר ושנים ממשפחה. והמים שנמשלו לתורה בכל ענין, חרבו מכל מעין, ובקאשטליא ובארגון ובנברה ובפורטוגל וליאון האזניחו נהרות לכלים, ויצמא שם העם למים (קטע ז, מס' 4).

על חוסר הידע של הרבנים חזר ר' יונה והתלונן גם בהמשך ההקדמה, קטע יא, ואלו דבריו: "בהאריך גלות החל הזה, נאסף חכם וחווה, ומביני מדע נצמתו, תמו נכרתו, ואנשי השכל בחכמתם, נאספו אל אבותם, וחסיד תלמיד וותיק, כי מפני הרעה נאסף הצדיק" וכו'.

3. הרבנים להוטים אחר הכסף והכבוד

לדעת ר' יונה הרבנים אינם ראויים לפסוק הלכות הואיל ואין להם ידע תורני מספיק, ולכל היותר הם בבחינת תלמידים ולא רבנים. אבל, ר' יונה אומר, למרות זאת הם פוסקים הלכות לציבור. לדבריו הסיבה לכך היא שהם להוטים לקבל הנאה מלימוד תורה. לשון אחר, הם להוטים לקבל כסף מן הציבור, וכדבריו בקטע יא:

טעו היהודים, בהוראת התלמידים, ועוברי דרכים שאינם הגונים, הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים, פרעות בישראל פרעו, חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו, ומורים מה שלא ידעו ושמעו, כל אחד מהנה מדברי תורה מניבו, וכל רוח אין בקרבו, לכבוד עצמו ולא לקיים תורה מגמתו, ישלם יי' לעושה הרעה כרעתו, או לקנות ממון בונה שיחות,⁵⁴ לקחת ענבים וזתים ועבדים ושפחות, המה המורים לפי אומד דעתם מה שלא ידעו, כל ששאלו מהם לא מנעו, אסור והיתר טבל ומדומע,⁵⁵ הנוטע אוזן הלא ישמע, ולא חשו למה שאמרו החכמים, הנאהבים

53. על העובדה שמצוות תפילין הייתה רפויה שמענו גם בדברי ר"מ מקוצי לספר מצוות גדול, מ"ע סי' ג. וראו: ר"מ כשר, תורה שלמה יב, פר' בא, מילואים סי' מב: תפילין עדיין רפייא בידם, עמ' רנט-רסח, שהרחיב מאוד בנושא זה. וראו עוד: ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 237, הערה 38.

54. לא נתברר רצונו במשפט זה. המילה שיחות משמעה שוחות, בורות ומכשולים (תהילים קי"ט, פה, וברד"ק שם). אולי כוונתו לומר כי האדם שהרויח ממון מדברי תורה ייענש בכך שיבנה שוחות לעצמו. אלא שלא נראה כך לפי המשך דבריו. ייתכן שכוונתו במילה זו מלשון שיח (שי"ן שמאלית) וסיפור. כלומר, שבאמצעות דברי התורה שאומר (בונה שיחות = בונה או אומר דברים) רצה לקנות ממון כדי לקחת ענבים וכו'.

55. טבל ומדומע אינו נוהג בחוץ לארץ, ואפשר שרצה לומר שענו גם על שאלות בהלכה שאינן למעשה.

והנעימים, מגלה פנים בתורה שלא כהלכה (סנהדרין צט ע"ב), כי על כן הוא מרפא את ידי עושי המלאכה, וכל המהנה מדברי תורה להוציא דבה, אין לו חלק לעולם הבא (אבות פ"ג מ"א), ולא ישיתו על לב דעת ולא תבונה, שמדברי התורה נהנה, זה לכבוד עצמו וזה לקנות ממון מענהו, איש לבצעו מקצהו, זה מורה לרבות, וזה מורה לחתנות,⁵⁶ עד שנזרק בישראל צד מינות, שהיו המינין רבים בימים ההם, ויתערבו עמהם, וילמדו מעשיהם (תהילים ק"ו, לה).

אכן, הסיבה לעמדת הרבנים אינה רק רדיפה אחר הכסף, יש סיבה נוספת והיא רדיפה אחר הכבוד, וכדברי ר' יונה בתחילת הדברים שהבאנו: "לכבוד עצמו ולא לקיים תורה מגמתו". לשון אחר, יש כאן רדיפה של הפוסק אחר השררה ואחר עמדת הכוח. נמצא שלפנינו כתב אשמה חמור מאוד כנגד הרבנים.

4. השפעת חוסר ידע בשפה העברית מקשה על לימוד תורה

ר' יונה סבור כי אחת הסיבות לחסרון ידיעת התורה אצל הרבנים היא חוסר ידיעה בשפה העברית. חוסר ידע זה הקשה על תלמידים להתמודד עם לימוד התלמוד, שבנוסף לכך הוא עצמו ספר קשה להבנה. כתוצאה מכך הם מפרשים את התלמוד שלא כהלכה, ולא זו בלבד אלא שהם מתפארים שיוודעים כיצד לפרשו, ועומדים על דעתם כי זה הפירוש הנכון. עקב כך פשטו בציבור פירושים שאינם נכונים. אלו דבריו בקטע טז:

ובהאריך הענן על עינינו, ברבות שנות גלותנו, נשתבשו לתלמידים חבורי גאוננו, ואברה חכמת חכמינו, אין יורה דעה, ואין מבין שמועה... ובניהם⁵⁷ חצי מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית, וכל זאת נקל אצל עמוד,⁵⁸ חכמת התלמוד, הוא עקר השכל והבינה, הוא ענין פירושי המשנה, ועומק חכמת הפרדס החשובה, עם חכמה אחרת מרובה, כל מעיינות תהום רבה, והמבקש לדרוך שבילי הפרדס, לא יוכל להם להכנס, אלא על ידיו ועל רגליו, והנה אימה חשכה גדולה נופלת

56. כנראה הכוונה שהוא מלמד דיני אישות וכדומה.

57. על פי הכתוב: "וּבְנֵיהֶם חֲצִי מְדַבֵּר אֲשֶׁדוּדִית" (נחמיה י"ג, כד), וכן צריך להיות גם כאן: ובניהם, אם כי גם הנוסח שלפנינו ניתן להסבר.

58. נראה שכוונתו לומר שבגלל קשיים אלו חכמת התלמוד היא בזויה ואינה חשובה ("נקל", מלשון "נקלה" במשלי י"ב, ט). וההמשך: "אצל עמוד", אינו ברור. אולי כוונתו במונח עמוד לרמז על חוזק וחשיבות, לאמור התלמוד הוא ספר חשוב, מעין הלשון בוויקרא רבה פרשה כא, מהר' מרגליות עמ' תפא: "עמוד ברזל משנה", או שמונח זה הוא נרדף למונח ספר. ראו על כך בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, ירושלים תשס"ה,² עמ' 169. אולי יש כאן שימוש במונח זה כמוכח של דף תלמוד. אברמסון במאמרו שצינתי בספרי שם בהערה 62, כתב שאכן בראשונים "יש כמוכח שימוש במונח 'עמוד' לציון המקום שהתכוונו לו", אבל לא מצאנו דוגמה שנאמר בה במפורש כך על דף תלמוד, וגם אברמסון לא הביא דוגמה מסוג זה. בחלק נוסף של ספרי הנ"ל אני עתיד לדון בע"ה בעניין זה.

עליו... והתלמידים שאינם הגונים, העיקר אינם מבינים... גם מסכת שפי' התלמיד בניבו,⁵⁹ מה שבדה מלבו, פירוש או מצוה, ונתן טעם בה, כדי שלא יתבזה בעיני העם, כמעט שיצמת,⁶⁰ פירוש של אמת, ואם נשאל לפניו שאלה קשה, נתבייש⁶¹ לומר שלא ידעתי פירושה, או דורשה, ועל כן פשטו הפירושים, הפתלתולים והעקשים...

5. מנהג שיסוד ההלכה שבו אינו ברור

ר' יונה כתב בהקדמתו, קטע ז, כמה דוגמות לטעויות שהציבור טועה בענייני הלכה, והסבר לדבריו כתבנו בהערות. אולם ייתכן שלפחות ביחס למנהג אחד אין לפנינו טעות ודאית, אלא אפשר שהמנהג נובע מפרשנות שונה וכדומה, ועל כן ייחדתי לו מקום כאן. כך כתב ר' יונה בעניין ערב פסח:

בערב הפסח האוכל בבקר בשר, בארבעה שעות חמץ עליו נאסר. ואם אכל פת בתחלה, נאסר עליו כל היום בשר באכילה. וכל היום רודף להשלים חסרונו, בזרעים ובירקות לכל אוננו, יהי למלא בטנו. ודבר זה למדו כפי מה שנדבה לו רוחי, לא תשחט על חמץ דם זבחי (שמות ל"ד, כה).

דומה שפירושם של דברים אלו⁶² מתברר על פי הכתוב בשבלי הלקט, סדר פסח, ריש סי' רח:

כתב אחי ר' בנימין (אחי) נר"ו, יש אנשים שנהגו סילסול בעצמן שלא לוכל חמץ בערב הפסח כל עיקר, וגם מצה אינם אוכלין, אלא מעבירין כל היום בפירות ומיני תרומא ויש להם סמך בירושלמי (פסחים פ"י, לז ע"ב), אמר ר' לוי כל האוכל מצה בערב פסח כאילו בא על ארוסתו בבית חמיו, והבא על ארוסתו בבית חמיו לוקה. תני ר' יהודה בן בתירא אמר בין חמץ בין מצה אסור. ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי אמר, ר' לא היה אוכל לא חמץ ולא מצה, לא מצה [מן] הדא דר' לוי. ולא חמץ, מן הדא דר' יהודה בן בתירא. וטעם ר' יהודה בן בתירא מפורש בתשובות, משום דקסבר ר' יהודה בן בתירא, (דתנן) שחיטת פסח מארבעה עשר שחרית,⁶³ ומזמן שחיטה אסורין בחמץ וצריכין לבערו, כדכתיב לא תשחט על חמץ דם זבחי.

59. כלומר, מפיו, מדיבורו. ראו: מלאכי א', יב, וברד"ק שם. המחבר משתמש במילה זו פעמים רבות בספרו במשמעות זו. ראו לדוגמה להלן, הערות 295, 335.

60. ראו להלן, הערה 221.

61. כלומר, יתבייש.

62. דברים אלו כתבתי גם במאמרי (לעיל, הערה 6).

63. זבחים יא ע"ב; פסחים קח ע"א.

למדנו מכאן כי היו אנשים שעשו מעין זכר לקרבן פסח.⁶⁴ הואיל וזמן שחיתתו הוא משחרית, מאותו זמן ואילך הם לא אכלו חמץ.

דומה שעל יסוד דברים אלו ניתן להבין את המנהג שכתב ר' יונה, אמנם בשינוי מסוים. לאמור, אכילת בשר בערב פסח היא כעין זכר לשחיטת הפסח ואכילתו. לכן מאותו רגע אסור לאכול חמץ על פי הכתוב "לֹא תִשְׁחַט עַל חֶמֶץ" (שמות ל"ד, כה). אפשר שהיה מתאים יותר לומר שמאותו רגע שאוכלים בשר אסור שיהיה חמץ בנמצא, אבל כנראה שלא רצו להחמיר במנהג יתר על המידה. נמצא כי מדברי ר' יונה, "בערב הפסח האוכל בבקר בשר, בארבעה שעות חמץ עליו נאסר", יש להבין שגם בתחילת השעה הרביעית חמץ כבר נאסר, בניגוד להלכה שהחמץ נאסר רק מסוף השעה הרביעית. בכך מובן החלק הראשון של דבריו.

אבל קשה להבין את ההמשך. נראה שאותם אנשים תלו את החמץ והבשר זה בזה. לאמור, כפי שאכילת בשר אוסרת לאכול אחריה חמץ, כך גם אכילת חמץ אוסרת לאכול אחריה בשר. אכילת חמץ מסמלת שעדיין החמץ מצוי והוא בשימוש, ולכן הציווי לא תשחט על חמץ עדיין אקטואלי. בכך המשך דבריו של ר' יונה מובן: "ואם אכל פת בתחלה, נאסר עליו כל היום בשר באכילה". אמנם עדיין אין מובן מדוע אסור לאכול בשר גם לאחר השעה הרביעית, אבל כנראה שאין מקשים יתר על המידה על מנהג זה, שהרי ר' יונה כבר קבע שהוא מנהג טעות.

ד. השפעתו של משנה תורה לרמב"ם על המצב הדתי-מוסרי בקסטיליה

בכמה מקומות בהקדמה הילל ר' יונה את ספר משנה תורה של הרמב"ם ושיבחו מאוד. עיקר השבח נובע מדעת ר' יונה שהמצב הדתי של יהודי קסטיליה היה גרוע מאוד, וספרו של הרמב"ם הביא לתיקון המצב. כך כתב לדוגמה בקטע ו:

עד שיצא בכל הארץ חבור הגדול, דת הסדורה, שרבינו משה חברה, הנקראת משנה תורה, ליהודים היתה אורה... לולי משה רבינו בפרץ עמד, טבענו בין

64. דוגמה לכך מובאת בספר האורה, חלק ב, עמ' 188, [לב] דין אפוייה: "פסח שחל להיות באחד בשבת, אסור לאפות מצה מערב שבת, הראשונים אומרים משום הידור מצות הוא, אבל מצינו בו איסור מדאורייתא, דהא הקשו מצות לפסח בשילהי פירקא בתרא (עיינו מה שכתב בזה רח"א שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, ח"א סי' נט) צלי אש ומצות (שמות י"ב, מ), מה עשיית הפסח אינו אלא משבע שעות ומחצה ואילך, אף עשיית מצה, ואכילת מצה נמי הוקשו לאכילת פסח, כדרכא דאמר רבא אכל מצה בזמן הזה אחר חצות לרבי אליעזר בן עזריה לא יצא ידי חובתו. מיכן סמכו רבותינו שלא לעסוק בכצק לצורך מצה קודם ביעור חמץ, שנאמר לא תשחט על חמץ דם זבחי (שמות ל"ד, כה) לא תשחט הפסח ועדיין חמץ קיים". לאמור, הואיל וקרבן פסח קרב לאחר חצות, לכן גם מצת מצווה תיאפה רק אחר חצות וכפי שכתב להדיא באור זרוע, הלכות פסחים, ריש סי' רנ, אלא שהוא עצמו חלק על כך, וכן כתבו בזה עוד ראשונים. הרי לנו אף כאן מנהג הקשור עם קרבן פסח אף שאין עתה קרבן, והמנהג הוא מעין זכר לקרבן.

מצולה ואין מעמד, הוא השיב את ישראל לעבוד את אלהי השמים, מלבא חמת עד נחל מצרים, והחכים עם מפוזר ומפורד, וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת, וגלות ירושלים אשר בספרד (עובדיה א', כ).

ר' יונה אינו מסביר כיצד אירע שספר משנה תורה הצליח להשפיע על הציבור. לשון אחר, ר' יונה אינו אומר במפורש מה מיוחד בספר משנה תורה לעומת ספרי הלכה אחרים, ואין אנו יודעים מה היה הגורם להתקבלותו של הספר. אולם ראינו לעיל כי ר' יונה מדבר על חוסר ידע בתורה מצד הציבור וגם מצד מורי ההוראה. לימוד תלמוד ולימוד הלכות אינם דבר קל, מה עוד שנוספו לכך גם קשיי השפה. דומה שר' יונה רמז על פרט נוסף. לאמור, ר' יונה האריך להראות כי חכמי ישראל אף שהיו גדולים מאוד היו ביניהם מחלוקות בדברי הלכה, והוא אף נתן כמה דוגמות לכך בקטע טו. מכאן אתה למד כי לדעת ר' יונה חשיבותו של ספר משנה תורה היא בכך שאין בו מחלוקות, אלא הרמב"ם קבע בו הלכה פסוקה, ור' יונה רמז לכך גם בדבריו בקטע ח: "בלא קושיא ובלא אריכות דברים הרבה [הרמב"ם] חכמה לחכם", ויותר מזה כתב ר' יונה על פועלו של הרמב"ם בקטע יז:

נער חצנו, תפש⁶⁵ ככל החכמים, הצפונים והמפורסמים, הנסתרים והגלויים, בבליים ירושלמים עבריים, לא היה דבר אשר לא חפש מחוץ ומבית, מגדיש ועד קמה ועד כרם זית, איזן וחקר תיקן משליהם, פירושיהם פשטיהם ועניניהם... קבצם מכל מקומות מושבותם, והושיכם במקומותם, איש על מחנהו ואיש על דגלו לצבאותם, אחר כך צרפם וזקקם, בחנם בררם וחקקם, והפריש מהם כל דברים שאינם צריכים לעם הזה, וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה... והשאיר כל מלה ישרה ונוכחת, ויהיו לאגודה אחת, אחר כך חלקם ושקלם ומדרם בד בבד, משפחות משפחות לבד, כאשר מצאה ידו, וישת לו עדרים לבדו, מכל אלו הדברים המזוקקים והברורים, חבר ארבעה עשר ספרים, כלם נכוחים למבין וישרים, אין בהם פח ולא מוקש, ואין בהם נפתל ועקש, כלם כוללים כל המצות ביחד, כמו שנתנו מרועה אחד, בשפה ברורה, במלה טהורה, דרשו מעל ספר ייי' וקראו אחת מהנה לא נעדרה.

יש כאן תיאור ההולם מאוד את מפעלו של הרמב"ם.

אם כן, לדברי ר' יונה, מפעלו של הרמב"ם בדמות ספר משנה תורה הביא למפנה בידיעת ההלכות ובלמוד התורה. לא מצאנו עד עתה חכם שטען כי לספרו של הרמב"ם הייתה השפעה כה גדולה על יהדות קסטיליה. רק רב ששת הנשיא שדבריו הובאו לעיל טען שהייתה לרמב"ם השפעה, אלא שהוא נתן רק דוגמה אחת לכך, ואכן דבר משותף נוסף קיים בין דברי רב ששת הנשיא לבין דברי ר' יונה, כפי שנראה עתה.

65. אולי צריך להיות: חפש, כמו בהמשך דבריו.

ה. אזכור ההתנגדות לרמב"ם

ר' יונה כתב כמה וכמה פעמים בהקדמתו כי היו כאלה שהתנגדו לספר משנה תורה. כך לדוגמה כתב בקטע ה: "ולא חלקו כבוד ואחריו לא הטו, ואת פעל ידיו לא הביטו, ואין זוכר חסדו וביניהם"⁶⁶ אלא נושה,⁶⁷ ולכל היד החזקה אשר עשה משה". או לדוגמה בקטע ח: "דע מה שתשיב לאפיקורוס, הבא על רבינו משה לדרוס, ולתופשו בדרכיו הישרים, ולוקה בגופו כחושד כשרים, ולא יעשה משמאל ימין, ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין". כאמור, בזה מצאנו דמיון משותף בין דברי רב ששת הנשיא לבין ר' יונה, ששניהם סבורים שלספרו של הרמב"ם הייתה השפעה על יהדות קסטיליה. עם זאת יש הבדל ביניהם: רב ששת הסביר מה פשר ההתנגדות לרמב"ם, אך בדברי ר' יונה לא מצאנו הסבר לכך. ראו עוד להלן בסעיף הבא במספר 6.

ו. על ספר מנחת קנאות

נדון עתה בכמה עניינים הקשורים לספרו של ר' יונה, כגון מה ראה ר' יונה לכתוב הספר, באיזה אופן כתבו ועוד.

1. מטרת הספר והציבור שעבורו הוא נכתב

לאחר שהעמידנו ר' יונה על חשיבות ספרו של הרמב"ם, הוא נזקק להסביר בהקדמתו מה טעם מצא לנכון הוא עצמו לחבר ספר. הרי לכאורה, וכפי שכתב הוא עצמו, די לציבור בספר משנה תורה. הרי לנו הסברו בקטע יח:

ואריתי מהם [= מדברי הרמב"ם במשנה תורה] מצות הצריכות בכל יום והחקים, ואעמידם על הפסוקים, כדי שיהיו בלב הקורא חקוקים, במלה צחה וחרוזים, זה בזה נאחזים, בדברים ערוכים, לנערים ולעוברי דרכים, ולמי שלא מצאה ידו, לחולו ולמועדו, ידרוך בדרך זו הקצרה, אחרי אשר לא תוכל⁶⁸ להתעסק בתורה, וזה המעט יהיה לו לעזרה.

לאמור, עם כל החשיבות שיש לספר משנה תורה, הרי שהוא ספר המקיף את כל התורה כולה, ונמצא שהוא מכיל חומר רב מאוד, שחלקו ככל הנראה אינו מתאים לכלל הציבור. ר' יונה סבור שיש לתת לציבור מסוים ספר שיהיו בו רק "מצות הצריכות בכל יום", ותו

66. נראה שצריך להיות: ביניהם.

67. כלומר, אלא שוכח את הספר (כלשון בראשית מ"א, נא: "כִּי נִשְׁנִי אֱלֹהִים אֶת כָּל עַמְלִי"). אפשר שכוונתו לפי הפסוק "יִנְקֹשׁ נֹשֶׁה" (תהילים ק"ט, יא) שמשמעותו מלווה, לוחץ להחזרת חוב. כך היו כאלה שלחצו והשיגו על הרמב"ם, ולא זכרו את חסדו.

68. כלומר ידו לא תוכל, כפי שכתב לעיל.

לא.⁶⁹ אם תשאל מי הוא אותו ציבור שר' יונה כיוון אליו, הרי הוא עצמו משיב ואומר שיש אנשים שאינם יכולים להתעסק בתורה, והוא קורא להם 'נערים ועוברי דרכים'. לאנשים אלו די להם ללמוד את ההלכות הנהוגות, ודרך הלימוד צריכה להיות קצרה ונוחה.⁷⁰

נמצא כי לאחר שר' יונה מתאר את המצב הדתי-מוסרי הגרוע בדורו, והוא סבור שיש לתקן את הדור, הוא עושה זאת בדרך מיוחדת משלו. אם עד עכשיו ראינו שחכמי הדור עמדו בפרץ בדרשות שאמרו לפני הציבור, הרי שר' יונה פועל באופן אחר. לאמור, הוא כותב ספר הדרכה מיוחד לבני דורו. בזה הוא דומה לר' יונה גירונדי שנקט בדרך דומה וכתב את ספרו **שערי תשובה**. אלא שהדמיון **לשערי תשובה** הוא דמיון חלקי, הואיל ושיטות הכתיבה שלהם שונות.

יש להוסיף כי בדרכו של ר' יונה בכתיבת ההלכה מצאנו עוד פן מיוחד. הוא משלב בדבריו גם דברי מוסר ומחשבה ועניינים נוספים. בדרך כלל הוא משלב דברים אלו בפתיחתו להלכות או בסיום. דומה בעיניי שאף בזה מטרתו של ר' יונה הייתה להוכיח את אנשי דורו. אכן אין זו תוכחה גרדא, אלא ר' יונה רצה בדברים אלו לשכנעם ולנתבם לדרך התורה ולשמירת המצוות. לכן יש מקרים שר' יונה משלב קטעים אלו אף בתוך ההלכות, ולא דווקא בפתיחה או בסיום.

69. סביר אפוא לומר שר' יונה יכתוב רק את ההלכות של מצוות שאינן תלויות בארץ, שהרי הוא כתב את ספרו לבני מקומו. אבל בהלכות כלאיים הוא התייחס גם להלכות הנהוגות רק בארץ, וכפי שבעצמו כתב (ז ע"א): "כל זה שהוריתיך אוהבי, אינו אלא בארץ הצבי, אבל בחוצה לארץ מותר לזורעם, ביחד להרגיעם".

70. אף שהדברים ברורים מצד עצמם, אביא דוגמה לכך מספר שנכתב באותה תקופה אבל במקום אחר. כך כתב ר' משה ב"ר יקותיאל מרומי, שפעל בערך באותו זמן (בהקדמתו לספר התדיר, שפרסם רמ"י הכהן בלוי, בתוך: שיטת הקדמונים, הכוללת ספר כללי המצות, ספר התדיר ועוד, ניו יורק תשנ"ב), עמ' קעט-קפ: "ובסבת שטרדת הזמן הולכת וגדילה, יד המצוה הולכת ודלה, ואפילו במצוות תדירות, התורה תקרא בראש הומיות, לכו פתאים לחמו בלחם המצות וטיבם, ואין קורא בשמם כראוי לקיימם, מתעורר להחזיקם, זולתי החיל אשר נגע ה' בלבם... ועל כן נהגו הקדמונים, אחרי הגאונים, להתבונן מזקינים, השרידין אשר ה' קורא לחבר ספרים קטנים, בהלכות הזמנים, כדי שיהיו שגורים וסדורים, בדברים קצרים, לאשר ילינו בכפרים, ומספרים וקורים, בחיבורי המצות ריקים ונערים, וימצאו לצורך שעה מבוקשם בדרך קצרה, ולא תשכח מפיהם תורה, והלכו באור מסורה... על כן העירני לבכי ללקט לקט מדברי הקדמונים, ראשונים ואחרונים, סדר הברכות, ומצות התדירות, שיהיו נמצאים במאמר קצר, אם יסכים לידי אשר ממנו משימה לא יבצר, וקראתי שם הספר הזה ספר התדיר, על היותו מיוסד על מצות תדירות, וגם שיעמוד תדיר בבית הכנסת, נמצא לכל מבקשיו, מזומן לדורשיו".

2. לצורת הכתיבה של ההקדמה והספר וייעודם

הספר כולל שלושים ושמונה הלכות,⁷¹ כאשר כל הלכה היא קובץ של דינים העוסק בנושא מסוים, כגון: הלכות כלאיים, הלכות מילה, הלכות שבת ועוד. ר' יונה מנה אותן בראשית הקדמתו, ראו קטע א. בראש כל הלכה, לפני הכותרת, כתב ר' יונה שיר שקול בן ארבע שורות. כדי שהקורא יבין במה המדובר, העתקתי שניים מהם לדוגמה בקטעים מספר 1 ומספר 2.

הואיל ור' יונה פנה באמצעות ספרו לציבור הרחב, כפי שראינו לעיל, ברור שהיה עליו לכותבו בדרך שתתאים לאותו ציבור. הנה כתבנו לעיל שר' יונה גירונדי פנה אף הוא לציבור הרחב, ועל כן ראה לנכון לכתוב את **שערי תשובה** בצורה קלה ונוחה ביותר. לכן ראה לנכון להביא רק פסוקים ודברי חז"ל קצרים, ולהשמיט את הפלפול התלמודי ואת דיוני הפוסקים. גם ר' יונה נקט בדרך של כתיבה קלה, ולכן השמיט את כל ההלכות שאינן נוהגות באופן תדיר.

הבה נבהיר את האמור. סביר לומר שדרך הוראה לציבור הרחב על ידי כתיבת ספרים אינה כה יעילה לעומת דרשה, ושלושה טעמים לכך: האחד, הפצת ספר בתקופה שלפני הדפוס הייתה אטית, ולכן הספר לא הגיע לקהל רחב אלא רק לאחר תקופת זמן ממושכת. אבל דרשן יכול לומר את דבריו לקהל גדול, ולחזור על כך בפני קהלים נוספים בתקופה קצרה, כך שדבריו ייקלטו תוך זמן קצר בציבור גדול; השני, ספר הוא מצרך יקר בתקופה זו, ואין כל אדם יכול להרשות לעצמו לרוכשו, וממילא קהל קוראיו מצומצם יותר; השלישי, קהל הקוראים מצומצם מסיבה נוספת, שהרי המעיין בספר צריך לדעת לקרוא, וידיעת הקריאה באותה תקופה אינה נחלת הכלל. נראה כי כדי לצמצם ולו במעט את הפער שיש בין קליטת דברים שנאמרו בדרשה לבין קליטת דברים הכתובים בספר, ראו הן ר' יונה גירונדי הן ר' יונה דגן לכתוב את ספרם בצורה מיוחדת ונגישה לציבור רחב, ולכן נקטו בדרכים שעמדנו עליהן עד עתה.⁷²

אבל נראה שלדעת ר' יונה אין די בכך. ר' יונה הדגיש כי כדי שספרו יוכל להגיע להמון העם על הספר להיות כתוב בצורה מיוחדת וכפי שהבאנו זאת לעיל: "ואעמידם על הפסוקים, כדי שיהיו בלב הקורא חקוקים, במלה צחה וחרוזים, זה בזה נאחזים". לאמור, לפנינו ספר הלכתי לא קטן הכתוב כולו הן מפסוקים ושברי פסוקים, הן מחרוזים,⁷³ ובכך לדעת ר' יונה נעשה הספר נגיש יותר לציבור הרחב. עם זאת ברור שכתיבה המורכבת מפסוקים ובנוסף לכך גם מחרוזות, היא כתיבה לא קלה, והיא גורמת לאילוצים מסוימים

71. ראו להלן, הערה 89.

72. על פרט נוסף שאולי יש לשייכו לכאן, ראו להלן, הערה 97.

73. פיוטים הלכתיים הכתובים בחרוזים הם דבר שכיח. גם שירים הלכתיים הכתובים בחרוזים כגון שירים העוסקים בדיני שחיטה הם דבר מצוי, אבל ספר הלכתי הכתוב כולו בחרוזים, ודאי שאינו שכיח. זהו נושא בפני עצמו, שלמיעוט ידיעתי לא עסקו בו, ואי-אפשר כאן להרחיב בכך.

למחבר. יש שהחריזה גורמת לו להידחק ולהשתמש במילים שאינן מקובלות ואינן ידועות, ובלבד שיוכל לשמור על החרוז.⁷⁴ גם ההקפדה שבסוגר יופיע תמיד פסוק או חלק מפסוק, ושארף הוא יהיה מחורז עם הכתוב לפניו, גורמת אף היא לכתיבה מאולצת, ויש שהמחבר נאלץ לשנות מעט את לשון הכתוב.⁷⁵ אין מן הצורך לומר שלעיתים מוכנו של הפסוק המובא שונה ממוכנו בכתוב.⁷⁶ לחץ החרוז גרם לר' יונה להשתמש במילים נדירות, או במילים שכנראה קשות להבנה,⁷⁷ ואפשר שאף חידש בעצמו צורות מסוימות.⁷⁸ כתיבה מאולצת אינה כתיבה המקלה על הקורא, אדרבא היא גורמת לו לקשיים בהבנה, וגם אנו נתקשינו בדבריו בכמה מקומות עקב כך.⁷⁹ נמצא שבצורת כתיבתו המיוחדת של ר' יונה יש מצד אחד הקלה לקורא, אבל מצד שני אפשר שיש בה גם כדי להכביד עליו. נראה שר' יונה סבר שההקלה היא יותר משמעותית לקורא ולכן העדיף לכתוב בצורה שבחר, אף שסביר שיהיו כאלה שיחלקו על דעתו ויאמרו כי דרך כתיבה זו אינה קלה למעיין.

אולי ניתן לומר כי לר' יונה הייתה כוונה נוספת בדרך של כתיבה בחרוזים. הרי הרמב"ם כתב בהקדמתו למשנה תורה: "וראיתי לחלק חיבור זה הלכות בלכות בכל ענין וענין. ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו ענין. וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו סדורים על פה", והנה גם ר' יונה קרא לחלקי הספר בשם הלכות,⁸⁰ ממש כפי שעשה הרמב"ם, שהרי הוא נמשך אחר הרמב"ם. דומה אפוא שאף ר' יונה סבר שיש חשיבות ללימוד הלכות בעל פה,⁸¹ ולכן ספרו מורכב מפסוקים ומחרוזים כדי להקל על הזיכרון גם לאנשים שאינם עוסקים תדיר בלימוד תורה.⁸²

74. ראו לדוגמה להלן, הערות 258, 316, 414, ועוד.

75. ראו לדוגמה להלן, הערות 170, 464, שבהן שינה את הכתוב בלחץ החרוז.

76. בתקופתו של ר' יונה כבר הרשו לעצמם משוררי ספרד לעשות כן. ראו: ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד, ספר היובל, סדרה חדשה, ספר יא (כא), חלק א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 66-69.

77. ראו לדוגמה להלן, הערות 234, 320, 330, ועוד.

78. ראו לדוגמה להלן, הערות 300, 371, ועוד.

79. ראו לדוגמה להלן, הערות 54, 58, 226, ועוד.

80. ראו להלן, הערה 89.

81. על החשיבות שייחס הרמב"ם ללימוד ספרו בעל פה, ראו: י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 57-58, ויש להוסיף עליו, כי הרדב"ז הדגיש אף הוא שהרמב"ם כתב את דבריו בצורה שתהיה נוחה לזיכרון, ובכך הסביר מקומות מסוימים במשנה תורה. ראו פירושו להלכות ביאת המקדש סוף פרק ז במהדורת פרנקל ובמקורות וציונים שם, שציינו למקומות נוספים בפירוש הרדב"ז ובתשובותיו. רוב המקורות לא נדפסו בזמן שטברסקי כתב את ספרו, ולפיכך לא נסתייע בהם.

82. הדברים שאמרנו על החרוזים ועל הזיכרון משותפים לכל אומות העולם, ולכן מצאנו ספרי לימוד הכתובים בחרוזים כבר מתקופה קדומה. לזה יש לצרף את הפיוטים הנקראים בשם אזהרות – ולא דווקא אלו הנאמרים בשבועות – הבנויים מחרוזים ומפסוקים, ואחת הדעות

העובדה שהספר נועד להמון העם מעלה שאלה בקשר לצורה החיצונית של כתיבתו. לאמור, בכתב היד ההקדמה מחולקת לקטעים, המלמדים שכל קטע הוא עניין העומד בפני עצמו, ואכן כל קטע מתחיל בכמה מילים שנכתבו באותיות גדולות ומודגשות. אבל בספר עצמו יש חלוקה לקטעים רק בהלכות שבת והלכות ברכות,⁸³ ואילו בשאר ההלכות שבספר אין חלוקה לקטעים. נמצא שבמקרים אלו יש עירוב מסוים של דינים ועניינים שונים שאינם קשורים זה לזה, לאמור, אמנם ר' יונה כתב את הספר בצורה מיוחדת כדי להתאימו "לנערים ולעוברי דרכים", אבל כנראה שההפרדה בין עניינים אינה נראית לו הכרחית במקום שכמות ההלכות בנושא מסוים אינה כה מרובה. לכן, רק בהלכות שבת או בהלכות ברכות, הלכות שיש בהם כמות רבה מאוד של הלכות, ראה ר' יונה צורך בחלוקה פנימית.

טרם שאעבור לנושא הבא, ברצוני לשתף את הקורא בהרהורים שעלו בלבי ביחס להקדמה. נוכחנו לראות שר' יונה כתב את הספר בצורה מיוחדת כדי להתאימו "לנערים ולעוברי דרכים", ברם ספק בעיניי אם ההקדמה לספר אכן מיועדת לאותו קהל. סקרנו עד הנה את מרכיבי ההקדמה, וראינו שיש בה דברי תוכחה חמורים,⁸⁴ הלכות ועיונים, שבחים על הרמב"ם וספרו ודברים שר' יונה כתב על ספרו. דומה שקשה לומר שהמחבר כתב דברים אלו לאותו קהל שיעד לו את הספר. אמנם גם ההקדמה בנויה מפסוקים ומחרוזים, אבל אפשר שר' יונה כתבה בצורה זו כדי לשמור על מבנה אחיד של הספר. מובן שאין בדברים אלו ראייה להשערתי, וכל שאמרנו אינו אלא בגדר הרהור. סוף סוף קשה להניח שמחבר יכתוב הקדמה ובה יפנה לקהל שונה מהקהל שכתב למענו את הספר. אבל בכל זאת דומה בעיניי שיש הבדל של ממש בין הספר לבין ההקדמה, ועל כן כתבתי דברים אלו בגדר של הרהור, ואני משאיר עניין זה לקורא.

3. משמעות שם החיבור

ר' יונה הודיענו במקומות שונים בהקדמה כי שם ספרו הוא **מנחת קנאות**, ואת ההסבר לשם זה נתן באחד המקומות הללו. כך כתב בקטע ה:

ולא חלקו כבוד [לרמב"ם] ואחריו לא הטו, ואת פעל ידיו לא הביטו, ואין זוכר חסדו וביניהם⁸⁵ אלא נושה,⁸⁶ ולכל היד החזקה אשר עשה משה... מלספר שבחיו

היא שהם חוברו כדי ללמד את העם. כמובן שיש בזה גם דעות אחרות, ואי-אפשר להאריך בזה כאן, וזה נושא בפני עצמו שכבר רמזתי עליו בהערה 73.

83. בהלכות שבת לאחר ריכוז של דינים אחדים בענייני שבת, מתחיל קטע חדש המוקדש כולו לאבות מלאכות, אחריו קטע חדש הכולל ריכוז של דינים שונים בשבת, ואחריו קטע חדש המכיל דינים של אישה יולדת, ויש בו גם דיני פיקוח נפש וגם דיני הבדלה. בהלכות ברכות יש כמה וכמה קטעים, כגון: נוסח הברכה, נטילת ידיים, ברכת הזימון, דין עניית אמן ועוד.

84. גם בספר עצמו יש לעתים דברי תוכחה, ולפיכך דומה שנקודה זו בלבד אין בה כדי להכריע.

85. נראה שצריך להיות: ביניהם.

לא (אנ) 87 אחשה, מנחה היא שלוחה לאדוני לְמִשְׁחָה, ומנחת קנאות תהיה ממקנאיו כל ימי חיותי, ואף כי אחרי מותי.

שמו של הספר מרמז אפוא על שני דברים: האחד, הוא מוגש כמנחה לרמב"ם, שהרי יש בו שיר הלל לחיבור משנה תורה; השני, הוא בא לבטל את כל אלה שיצאו כנגד ספרו של הרמב"ם, בעובדה שר' יונה מצא לנכון לכתוב ספר המושתת על משנה תורה.

4. תוכן הספר וסידורו

ר' יונה כתב בראש ספרו, קטע א, את תוכנו של הספר, ובלשון אחר נאמר שלפנינו מפתח של הספר.⁸⁶ כפי שנראה בהמשך, נמשך ר' יונה אחר הרמב"ם, ועיקר תוכן ספרו מבוסס על משנה תורה לרמב"ם.⁸⁹ הספר אינו מקיף את כל משנה תורה, ור' יונה מסביר את הסיבה לכך בהמשך הקדמתו, אבל מפתיע לראות שגם סדרו של הספר אינו מתאים כלל לסדר של משנה תורה. אלא שבמקרה זה ר' יונה אינו מסביר מדוע סטה מסידורו של הרמב"ם, אם כי הוא מספק למעיין הסברים מקומיים. לאמור, בדרך כלל בראש הלכות מסוימות או בסופן הוא מסביר את הסיבה להלכות הבאות אחריהן. כך לדוגמה בראש הלכות מילה כתב:

זו היא [מילה] מצוה קדמונה, והיא ראויה לתינוק בראשונה, והוא לבוש בגדים הראויים, בלי שעטנו וכלאים, על כן קדמתיה ומבורר החכמה דליתיה, ובראש כל המצוות שמתיה.

לאמור, מן הראוי היה לפתוח במצוות ברית מילה, מצווה ראשונה שיש לקיים בתינוק שזה עתה נולד. אלא שאת התינוק מלבישים בבגדים שונים, ויש לשים לב שלא להלבישו בכלאים. לכן הקדים ר' יונה ופתח בהלכות כלאים, ורק אחריהן כתב את הלכות מילה. לפנינו דוגמה נוספת הלקוחה מדבריו בסוף הלכות עבודה זרה:

86. כלומר, אלא שוכח את הספר (כלשון בראשית מ"א, נא: "כִּי נִשְׁנִי אֱלֹהִים אֶת כָּל עֲמָלִי"). ראו גם לעיל, הערה 67.

87. נראה שעל מילה זו יש נקודות לסימן מחיקה.

88. בדרך כלל המחברים שפעלו בספרד כתבו את המפתח לספר בסוף ההקדמה, אבל היו גם כאלה שכתבו אותו בראש ההקדמה. ראו בספרי עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה (לעיל, הערה 58), עמ' 535-553. גם הרמב"ם כתב את התוכן למשנה תורה בסוף ההקדמה. מעניין שר' יונה שנמשך אחר הרמב"ם לא נהג בזה כמנהגו.

89. שימו לב כי העניינים נקראים אצלו הלכות, ממש כפי שעשה הרמב"ם במשנה תורה. אצל חכמי ספרד אנו מוצאים כינויים שונים לנושאים ולעניינים, כמו שצינתי בספרי (לעיל, הערה 58), אבל אין הם משתמשים בכינוי הלכות. לדוגמה נוספת של השפעה, ראו גם להלן, הערה 393.

ואכתוב לך ענין שבת והלכותיה, מפני שע"ז ושבת מצות גדולות, כנגד כל המצות שקולות,⁹⁰ ובשבת מצות גדולות נמצאות, ברית ואות, ומפני זו האזהרה, אחרי ע"ז הלכות שבת לכתוב אהי, כי בת מלך היא (מל"ב ט', לד).

ר' יונה הסביר כאן מה טעם סידר את הלכות שבת מיד לאחר הלכות עבודה זרה, שהרי במשנה תורה הסדר אינו כך, אלא לאחר הלכות עבודה זרה נסדרו הלכות תשובה, ורק אחריהן הלכות שבת. נמצא שגם את הלכות תשובה לא סידר ר' יונה כסדר הרמב"ם, ולא די שאין הן קרובות להלכות הקודמות, אלא שר' יונה סידרן קרוב לסוף הספר. אף שלא כתב נימוק מפורש למיקום זה, אתה שומע זאת מדבריו בראש הלכות תשובה: "הנה נא זקנת, יום מותך לא ידעת, דרכי יי' לא שמרת, אחרי שרירות לבך הלכת". לאמור, על האדם לעשות תשובה כל ימיו, שהרי אין אדם יודע יום מותו. אבל ברור כי ככל שהוא מתקרב לימי הזקנה, עניין התשובה נעשה עבורו בעל משמעות גדולה יותר. כיוון שר' יונה עומד לפני סיום ספרו, הרי זה דומה לאדם שהגיע לסוף ימיו, ועל כן הלכות תשובה קנו כאן את מקומן.

הבאנו אפוא כמה הסברים מקומיים שנתן ר' יונה לאופן סידורו של הספר. נראה לכאורה שר' יונה סידר חלק ניכר מההלכות על פי חיי האדם, מקטנותו ועד פטירתו. כך גם עולה ממקומות נוספים שכתב בהם נימוק לסדר, ולא הבאנום כאן. עם זאת לא תמיד שמר ר' יונה על עיקרון זה. כך לדוגמה לאחר הלכות עבודה זרה סידר את הלכות שבת ואף נימק סדר זה, והעתקנו דבריו כאן לעיל.

5. היחס למשנה תורה ומה טיבה של עצמאות המחבר

העולה מדברי ר' יונה הוא שספרו אינו ספר עצמאי, אלא הוא אוסף של הלכות מתוך משנה תורה שנכתבו בצורה מחזורית. בסקירת הראשונה על מנחת קנאות ערכת השוואה בין הלכות פסח שכתב ר' יונה לבין הלכות חמץ ומצה בספר משנה תורה, ומשם למדתי כי אכן בדרך כלל דברי ר' יונה בנויים על פי דברי הרמב"ם במשנה תורה, למעט חריגים הלכתיים יחידים. לאמור, אף על פי שר' יונה נמשך אחר התוכן של משנה תורה בהלכות חמץ ומצה, ככל זאת הוא כתב כמה הלכות יחידות שאינן מצויות במשנה תורה, והן ככל הנראה חידוש שלו.⁹¹ ברם עתה כאשר ערכת השוואה מקיפה יותר, השוואה שהקיפה את כל ספר מנחת קנאות, ניתן להגיע למסקנה שאציע אותה עתה.

אמנם ר' יונה כתב ספר הלכתי המושתת על פסיקת הרמב"ם, ויש בו לעתים הלכות אחדות שאינן נמצאות במשנה תורה, אלא שבהלכות אלו אין ניכרת עצמאותו בצורה בולטת. יש לדעת שר' יונה אינו מצמצם עצמו רק לכתיבת הלכות, אלא הוא משלב

90. ביחס לעבודה זרה נאמר בקידושין מ ע"א: "חמורה עבודת כוכבים, שכל הכופר בה כמורה בכל התורה כולה". ביחס לשבת נאמר בירושלמי ברכות פ"א, ג ע"ג: "מצות שבת שהיא שקולה כנגד כל מצותיה של תורה", ויש עוד מאמרים כגון אלו.

91. דוגמות לכך הבאתי במאמרי (לעיל, הערה 6), עמ' יח-יט. גם בשאר ההלכות מצינו כן.

בדבריו גם דברי מוסר ומחשבה ועניינים נוספים. בדרך כלל הוא משלב דברים אלו בפתיחתו להלכות או בסיומן. בזה כתיבתו של ר' יונה דומה לכתיבתו של הרמב"ם במשנה תורה. מה הרמב"ם שילב בדבריו ענייני מוסר ופילוסופיה, ועשה כן בדרך כלל בפתיחתו של כל ספר ממשנה תורה ובסיומו,⁹² אף ר' יונה עשה כן. אבל הוא שונה בשתי נקודות מדרכו של הרמב"ם, ובהן ניכרת גם עצמאותו.

נקודה אחת: הדברים שכתב ר' יונה בתחילת ההלכות או בסיומן הם דברים מקוריים משלו, ואין להם קשר עם דברי הרמב"ם. יתר על כן, כבר עמדנו לעיל בסעיף זה, בתת-סעיף 1, על האמירה שר' יונה כתב קטעים אלו כדי להוכיח את אנשי דורו. בקטעים אלו ניכרת היטב עצמאותו של ר' יונה, שהרי אין בהם כל קשר לדברי הרמב"ם. נקודה שנייה: ר' יונה, לעומת הרמב"ם, אינו עוסק בעניינים פילוסופיים ואין הוא משלבם בדבריו. זו עצמאות מסוג אחר המלמדת שאין הוא נגרר אחר הרמב"ם בדרך הכתיבה. אעמוד על כך בסעיף הבא, ואסביר מדוע נמנע ר' יונה מלעסוק בזה.

6. חכמים מוזכרים ואלו שאינם מוזכרים

ר' יונה הזכיר בהקדמתו, קטע יב, כמה חכמים ודיבר בקצרה בשבחם, ואלו הם: רבנו סעדיה [גאון], ר' שלמה הוא רש"י,⁹³ ר' יצחק הוא הר"ף, ר' יוסף הלוי הוא ר' יוסף אבן מיגש ואת "הטוליטולי ר' מאיר", הוא ר' מאיר הלוי אבולעפיה (רמ"ה) שישב בטולדו.⁹⁴ כמו כן הזכיר בקטע יג את ר' יהונתן מקונקה שהיה תלמיד הרמ"ה. כן הזכיר באותו קטע את מורו ר' יהודה זרובבל. בקטע יד הזכיר אגב אורחא גם את ר' יהודה שבתי. על שלושת הרבנים האחרונים אין בדינו פרטים רבים, וכל שיש בדינו כבר כתבנו לעיל בסעיף א. על הרמ"ה שישב בטולדו כתב ר' יונה דברי שבח גדולים, ואף אותם העתקנו בסעיף א.

לכאורה יש מקום לשאול מדוע לא הזכיר ר' יונה בהקדמתו חכמים נוספים, וכאלה אינם חסרים באותה תקופה. חכם בולט שחסר בדבריו הוא ר' יונה גירונדי שבסוף ימיו פעל בטולדו. ידוע שר' יונה הגיע לטולדו בסוף ימיו ונפטר בה בח' בחשוון כ"ד (1263),⁹⁵ אולם אין אנו יודעים מתי הגיע לטולדו.⁹⁶ האם מדברי ר' יונה עולה כי ר' יונה גירונדי הגיע לשם לאחר שנת י"ח (1258), היא שנת כתיבת ספר מנחת קנאות, ולכן לא הזכירו, או שיש להיעדר האזכור סיבה אחרת ועלינו לנסות למוצאה? אכן כפי שכבר ציינתי ר'

92. ראו לדוגמה: י' טברסקי (לעיל, הערה 81), עמ' 279-281.

93. יש לציין שהקדים את רש"י לר"ף.

94. כך זיהה אותו רנ"י הכהן (לעיל, הערה 2), והסכים עמו ספטימוס (לעיל, הערה 4), עמ' 20, הערה 4.

95. על פי דברי ר' יצחק הישראלי בספרו יסוד עולם, חלק ב, מאמר ד, פרק יח, ברלין תר"ו, דף לה ע"ג-ע"ד.

96. ראו לעיל, הערות 29, 30, שם הבאתי את הדעות השונות ביחס לשאלה זו.

יונה לא הזכיר בכל ספרו (פרט להקדמה) שמותיהם של חכמים כלל ועיקר,⁹⁷ פרט לר' יהונתן שהזכירו בהלכות מקווה וכפי שצוין לעיל בסעיף א. פרט לו הזכיר עוד פעמיים את רבנו יצחק, הוא הרי"ף.⁹⁸ לכן, איני יודע אם יש להסיק מסקנות מהעובדה שלא הזכיר חכם זה או אחר.

לאור האמור דומה שיש משמעות מיוחדת לדברי השבח הגדולים שכתב ר' יונה על הרמ"ה. כידוע, התקופה שבה כתב ר' יונה את ספרו היא התקופה שהיה בה פולמוס סביב ספריו של הרמב"ם. אין ספק שר' יונה הכיר את הוויכוח שהיה בין חכמי הדור כנגד הרמב"ם, שהרי הוא עצמו הזכיר את העובדה שהיו כאלה שהתנגדו לרמב"ם ולספרו. אבל אין הוא נוקב בשמות של חכמים משני המחנות, לא מהמתנגדים ולא מהתומכים. בין מתנגדי הרמב"ם היה גם הרמ"ה, שכתב בתוקף רב כנגד דברים שכתב הרמב"ם במשנה תורה, הן בענייני אמונות ודעות הן בענייני הלכה. לא רק שר' יונה התעלם מחלקו של הרמ"ה בעניין זה, אלא אדרבא הוא הזכירו בדברי שבח מרובים. עובדה זו דורשת הסבר, והרי הוא לפנינו.

יש לזכור כי עיקר הפולמוס בין חכמי הדור סביב דברי הרמב"ם היה על ענייני אמונה והשקפה, על פי מה שכתב בספר מורה נבוכים ועל פי מה שכתב בספר המדע מספרו משנה תורה, אבל הוא לא עסק בנקודות הלכתיות. אף שהרמ"ה כתב נגד הרמב"ם גם בענייני הלכה, הרי הרמ"ה עצמו הדגיש כי אין בכך לגרוע מאומה מערכו של הרמב"ם ומערכו ההלכתי של ספרו, שהרי כל חכם יכול לטעות בענייני הלכה. כך לדוגמה באיגרתו אל הרמב"ן כתב הרמ"ה בין שאר דבריו: "ולא נתתי לחטוא חכי, ברב הגדול המגיה חשכי, אשר זרע אור משנה תורתו על כל קצוי נשיה, נוטע בהם עצי דעת ותושיה"⁹⁹ וכו', וכן אתה מוצא במקומות נוספים שכתב על הרמב"ם דברי שבח. לאמור, הצד ההלכתי שבספרו מאפיל על הצד המחשבת-פילוסופי. ר' יונה כתב את ספרו כדי ללמד את הציבור כיצד להתנהג הלכה למעשה. מטרתו לא הייתה לעסוק בענייני אמונה, והוא לא רצה ללמד דעת את הציבור בעניינים אלו. לפיכך, לא ראה ר' יונה לתת מקום בספרו לעצם הוויכוח על הרמב"ם, שעיקרו הוא ויכוח בענייני אמונה, וממילא גם אין להזכיר את הרמ"ה בעניין זה. אבל הרמ"ה היה גם איש הלכה מובהק וחשוב, וככזה היה על ר' יונה להזכירו, וכך עשה.¹⁰⁰

97. אולי אף פרט זה מצטרף לצורת כתיבתו של ר' יונה שעמדנו עליה לעיל בסעיף זה, בתת-סעיף 2. לאמור, הואיל והספר מופנה לציבור 'הפשוט', הרי שר' יונה כתבו בצורה מיוחדת ולכן לא היה טעם להזכיר את החכמים בשמותיהם, אלא העיקר הוא עצם הדברים.

98. בהלכות תפילה ובהלכות ברכת המזון.

99. קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, מהד' ליכטנברג, לפסיא תרכ"ו, חלק שלישי, דף ו ע"ד.

100. על האמור כאן עמד ספטימוס (לעיל, הערה 4), עמ' 73-74, והוא שציטט מדברי הרמ"ה שהבאתי בפנים. הוספתי עליו מעט בדבריי על ר' יונה.

7. בירור בדבר תארויו של הרמב"ם בפי ר' יונה

ר' יונה כתב בהקדמתו דברי הלל על גדולתו של הרמב"ם ועל ספרו. כאן המקום לציין כי בשיר שכתב ר' יונה בקטע יז, שבו התייחס לרמב"ם, הוא כתב: "הקים לְמִשָּׁה פְּמָקוֹם מִשָּׁה, נְבִיא וְגַם נְגִיד פְּנִין שְׁלֵמוֹן". לאמור, ה' הקים את משה בן מימון במקום משה רבנו. ספרו של ר' יונה נכתב כחמישים שנה לאחר פטירת הרמב"ם, אבל הרמז הכתוב כאן קיים היה כבר בימי חייו של הרמב"ם. יש ראיות¹⁰¹ שהרמב"ם נחשב בדורו למשה רבנו שקם לתחייה, לרמות נבואית או למיישר דרך (ויש הסבורים שאף ייחס לעצמו תפקיד כזה),¹⁰² ולפיכך אין לדעת אם רעיון זה הוא חידושו של ר' יונה, כלומר שהוא לא ידע על כך ממסורת אחרת, או שר' יונה ידע על כך משכבר הימים. נברר עתה את מהות שני התארים הנוספים שכתב כאן ר' יונה במפורש על הרמב"ם: נביא,¹⁰³ נגיד.

דומה שלא מצאנו למחברים אחרים שכינו את הרמב"ם בתואר נביא, אם כי היו כאלה שאמרו שהוא היה 'אליה הנביא',¹⁰⁴ אף שיייתכן שהרמב"ם עצמו האמין שזכה לנבואה.¹⁰⁵ מכל מקום יש לדעת שהתואר נביא בפי ר' יונה אין משמעותו בהכרח שהוא סבר שהרמב"ם זכה לנבואה, אלא יש שנביא הוא תואר מקביל לחכם גדול ומיוחד. ואכן היו עוד חכמים שנתכנו בתואר נביא שציין את גדלותם בחכמה, ותו לא.¹⁰⁶

101. באמור בתת-סעיף זה סייע בידי ידידי פרופ' מ"ע פרידמן, ואני מודה לו על כך.
102. ראו על כך: מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 194-196; 'י יובל, 'משה redivivus: הרמב"ם – כ"עוזר למלך' המשיח, ציון עב, תשס"ז, עמ' 161-188; J.L. Kraemer, *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York 2008, pp. 51, 237, 257, ובספרות שצוינה במחקרים אלה.
103. גם בהמשך השיר חזר ר' יונה על דימוי זה: "אי זה אשר נבא כמו משה, קראו בקול גדול בנו מימון".
104. ראו: מ"ע פרידמן (לעיל, הערה 102), עמ' 194.
105. ראו: א"י השיל, 'ההאמין הרמב"ם שזכה לנבואה?', ספר היובל ללוי גינזבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' קנט-קפח. אף שלא מצינו תואר נביא לרמב"ם, סבור השיל שככל הנראה האמין הרמב"ם שזכה לנבואה. דעת השיל נדחתה על ידי ש' פינס וכן על ידי ח' כשר, כמו שציין פרידמן (לעיל, הערה 102), עמ' 197, הערה 45.
106. השיל (לעיל, הערה 105), עמ' קפב-קפו ציין לכמה חכמים (הרמב"ם אינו נמצא בהם) שנתכנו בזמנם או מאוחר יותר בתואר נביא, והוא מנסה להראות כי היה מקובל שהם זכו לרוח הקודש או עסקו בנסתרות. לעומתו, ש' אברמסון כתב: "בימי הביניים נתפשט התואר 'נביא' לחכם גדול, בין בתורה הנגלית ובין בתורת הסוד" ('נביא רואה וחווה – ר' אברהם החווה', בתוך: ד' טלזנר [עורך], ספר יובל לכבוד הרב מרדכי קירשבלום, ירושלים תשמ"ג, עמ' קיח). אברמסון מנה חכמים רבים מארצות שונות שנתכנו בתואר זה: "בשירת ספרד והמושפעים ממנה שגור התואר נביא למשורר" (שם, עמ' קכב). אף כאן הביא דוגמות רבות. על יסוד זאת דחה אברמסון (שם, עמ' קכג), את הנחת השיל בדבר משמעותו של התואר נביא בימי הביניים.

אפשר אף שר' יונה התכוון ליותר מזה. באותו קטע ישנם שני ביטויים נוספים שר' יונה השתמש בהם בקשר לרמב"ם, ויש בהם חשיבות לענייננו. האחד: "חבר ארבעה עשר ספרים, כלם נכוחים למבין וישרים... כמו שנתנו מרועה אחד, בשפה ברורה, במלה טהורה, דרשו מעל ספר יי' וקראו אחת מהנה לא נעדרה" (ישעיהו ל"ד, טז). השני: "היה כמעין נובע להוציא שכל לבו, הנמצא כזה איש אשר רוח אלהים בו" (בראשית מ"א, לח). אמנם ר' יונה השתמש כאן בלשון מליצה הלקוחה מהמקרא כפי שצינתי, אבל נראה שאין זו מליצה בעלמא. יש כאן המשך הרעיון שהרמב"ם עומד במקומו של משה רבנו. ספרו של הרמב"ם הריהו כתורת משה, ספר ה', והרמב"ם חיברו ברוח הקודש¹⁰⁷ שהרי הוא "איש אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ".

התואר נגיד שר' יונה מוסיף לרמב"ם מלמד לכאורה שהייתה לרמב"ם משרה רשמית מאת השלטון וממנה קיבל תואר זה. ברם, הרוצה לדחות זאת יאמר שאפשר שיש כאן מליצה בלבד, ומשמעותה שהרמב"ם היה ראש לעמו, ואכן כבר נחלקו החוקרים אם אכן נשא הרמב"ם את התואר נגיד, ואם שימש כראש היהודים.¹⁰⁸ אלא שכפי שראינו עד הנה מליצותיו של ר' יונה על הרמב"ם אינן מליצות גרדא, ועל כן על כל פנים לפי הידוע לר' יונה אכן הרמב"ם נחשב כנגיד של ממש.¹⁰⁹

ר' יונה מוסיף עוד פרט על הרמב"ם בכך שתיארו "כנין שלמון". לאמור, הרמב"ם הוא צאצא לשלמון, שעליו נאמר: "וְשִׁלְמוֹן הוֹלִיד אֶת בְּעֵז וּבְעֵז הוֹלִיד אֶת עֹבֵד. וְעֹבֵד הוֹלִיד אֶת יִשְׂרָאֵל הוֹלִיד אֶת דָּוִד" (רות ד', כא-כב). לכאורה מכאן עולה כי ר' יונה ייחס את הרמב"ם לזרע בית דוד. אכן היו כאלה שסברו שהרמב"ם הוא מזרע בית דוד, אבל

107. על הדעות השונות בדבר חיבורו של ספר משנה תורה ברוח הקודש, ראו במאמרי 'דרך קצרה בלשון התנאים', אסופות ד, תש"ן, עמ' כה-כו. בנושא זה ראו גם במחקרו של מ"ע פרידמן העתיד לראות אור, 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', בתוך: מ"ע פרידמן (עורך), הרמב"ם וגניזת קהיר, שהביא מהגניזה מקורות נוספים הסבורים שמשנה תורה נתחבר ברוח הקודש.

108. ראו דיונו של י' לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תש"ן, חלק שני, פרק חמישי: על נגידותו של הרמב"ם, עמ' 244-254. חזר ודן בכך באורך רב מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם – ריסי אליהור' במצרים, בתוך: א' ארליך ואחרים (עורכים), על פי הבאר, מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת הלכה, מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 413-435.

109. שטחתי את הדברים לפני ירדי מ"ע פרידמן, והוא הוסיף לי שבמאמרו הנזכר בהערה הקודמת, וכן במחקרו הנזכר לעיל בהערה 107, הוא הוכיח שהרמב"ם היה ראש היהודים. במחקרו בהערה 398 ציין שאחד ההסברים שהביא ש"ד גויטיין (התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 77, מס' 13) לקביעתו שהרמב"ם היה ראש היהודים אף על פי שלא נקרא 'נגיד' היה שהרב 'לא היה להוט אחר תארים'. כמו כן ציין לי שגם ראשי היהודים שלפני הרמב"ם – מצליח הכהן, נתנאל הלוי ובנו שר שלום הלוי – לא נקראו 'נגיד', והפנני לספרות מתאימה, אלא שדי לנו בזה.

מקובל לומר שזו מסורת מוטעית.¹¹⁰ לכן דברי ר' יונה מתפרשים כך: נביא, וגם נגיד כנין שלמון. לאמור, הוא נביא כמשה רבנו והכוונה היא לחכמתו הגדולה כפי שכתבנו לעיל. הסימות 'כנין שלמון' מוסבת רק על התואר נגיד, וזוה הרמב"ם דומה לדוד שהרי דוד נקרא בכתוב בתואר נגיד.¹¹¹

ז. מבחר קטעים מהספר עצמו והעולה מהם

כדי לאשש את האמור עד הנה, סבורני שאין די בהעתקת הקדמתו של ר' יונה. לפיכך ראיתי לנכון להעתיק כמה קטעים מהספר עצמו, והם יובאו להלן לאחר ההקדמה וכפי סדרם בספר. יש קטעים שנבחרו כדי שנוכל ללמוד מהם פרטים נוספים על מצב הדור באותה העת. קטעים אחרים נבחרו משום שיש בהם כדי ללמדנו על עצמאותו של ר' יונה בספרו, וכפי שכתבנו לעיל בסעיף ה. יש גם ערך מוסף לקטעים אלו, הואיל והמעייין בהם יוכל לקבל רושם מסוים מעבודתו ומדרך כתיבתו של ר' יונה. אין ספק שיש עוד קטעים מהספר המתאימים לאמור כאן, אבל סבורני שאין צורך להרחיב יתר על המידה. את הקטעים העתקתי כאמור לפי סדרם בספר, ולנוחיות ההפניה אליהם בדברינו להלן נתתי להם מספר סידורי. מראי מקום והערות קצרות ניתנו בקטע עצמו. אלו הן המסקנות הנובעות מהקטעים שיובאו להלן:

1. זלזול בני הדור במצוות מסוימות

יש כמה הלכות שר' יונה פתח בהן את דבריו בשבחן או בהיבטים מחשבתיים הקשורים לאותן הלכות, כל אחת במקומה, ודומה בעיניי כי עשה כן כדי לשכנע את הציבור בחשיבות ההלכות הללו. לשון אחר, אפשר שיש להסיק מכאן כי הציבור זלזל בהלכות האלה ולא ראה חשיבות בשמירתן, ולכן הוצרך ר' יונה להראות עד כמה הן חשובות. כאמור לעיל, בקטעים אלו גם ניכרת עצמאותו של ר' יונה, משום שהרמב"ם לא כתב דברים בכגון אלו, ואף אם כתבם הרי שכתבם במידה מועטה ביותר.

כך לדוגמה בהלכות מילה (קטע 1) פתח ר' יונה בשבח המילה והאריך בכך הרבה מעבר למה שכתב הרמב"ם, ואף סיים בשבחה של מצווה זו. אולי ניתן להסיק מדבריו כי היו בזמנו אנשים שזלזלו בכרית המילה.

את הלכות תלמוד תורה (קטע 6) סיים ר' יונה בהדגשת החשיבות של לימוד תורה, ועד כמה יש להשתדל ולקיים מצווה זו. אף כאן הרחיב ר' יונה הרבה מעבר לדברי הרמב"ם,¹¹² ומסתבר שעשה כן כדי להשפיע בכך על בני דורו.

110.ראו: ש"ז הבלין, 'לתולדות הרמב"ם', דעת 15, תשמ"ה, עמ' 68-70, ושם הביא את הספרות בנושא זה. אוסיף עליו כי את ההגהה שכתב בשם רד"צ הילמן פרסם הילמן עצמו מאוחר יותר בספר הזיכרון בית אהרן, לזכר ר' אהרן אדלר, בני ברק תשס"ג, עמ' כה, והערה 27 שם.

111. כגון בשמ"ב ה', ב, ועוד.

112. כגון בהלכות תלמוד תורה פ"ג הי"ב.

בהלכות תפילה (קטע 11) מתרעם ר' יונה על הציבור שאינו מתנהג כהלכה, ובזמן שהש"ץ מתפלל הציבור משוחח בינו לבין עצמו, והגרוע מכל שראשי הקהל הם העושים כן. התנהגות מבישה זו גורמת לר' יונה להאריך בתוכחה על המצב הבלתי-נסבל, והוא מצדיק את כתיבתו: "וירע אל יונה, על כן כתבתי זאת התוכחה לזכרון".¹¹³

באותה הזדמנות הוכיח ר' יונה את בני דורו (קטע 12) שלא ילכו בזמן התפילה את מעיליהם, אלא ילכו טלית או גלימה. נראה אפוא שהמעיל היה לבוש שנהגו ללבוש אותו הגויים מסביב ואף היהודים לבשוהו, או שנאלצו ללבושו,¹¹⁴ ולכן אין מתאים ליהודי שיהיה לבוש בו בהיותו בבית הכנסת, וכמו שכתב ר' יונה: "וזהו אחד מנימוסי הנכריים".

נראה שלא כולם נהגו ללבוש טלית (קטע 14), והיו סומכים על לבישת ציצית בבוקר שבזה קיימו את מצוות ציצית. ר' יונה מוכיח את העם ואומר שזו טעות כיוון שבגד הציצית אין לו שיעור ואין ראוי להתכסות בו, ולכן אי-אפשר לקיים בו מצוות ציצית. אמנם התורה הקלה בשיעורים מסוימים, אבל כל מי שיש באפשרותו אין לו לסמוך על היתרים שהם נכונים רק בדיעבד, או לסמוך על היתרים שנאמרו רק לאדם שאין באפשרותו לקיים את המצווה כפי שצריך.

2. המצב המוסרי של בני הדור

בהלכות תלמוד תורה (קטע 3) הלך ר' יונה בעקבות הרמב"ם ואף הוא כתב כי התורה נמשלה למים, ומכאן שהיא נמצאת באנשים שיש בהם מידת הענווה. אבל ר' יונה לא הסתפק בכך, אלא האריך מאוד ותיאר סוגים של אנשים שהתורה אינה יכולה להימצא בהם מפני שהם מתנהגים בדרך שאינה הולמת, וכן לאידך גיסא, הוא האריך ותיאר סוגים שונים של אנשים שדרך התנהגותם היא דרך ראויה. אף כאן יש לשאול האם הוא דיבר מהרהורי לבו בלבד, או שמא לפנינו תיאור ראלי של חכמי הדור שהתנהגותם אינה הולמת את חכמתם?

ר' יונה מקבל את שיטת הרמב"ם שאין לעשות את התורה קרדום לחפור בה, ומביא את דברי חז"ל שהובאו ברמב"ם בהקשר זה.¹¹⁵ אף כאן הוא מרחיב בדוגמות מספר שאינן נמצאות בספר משנה תורה (קטע 4): אנשים דורשים בציבור כדי לקבל שכר בלבד, ולא משום שרצונם להפיץ תורה; אנשים מסלפים דברי תורה כדי לקבל שוחד; אנשים

113. בעניין זה מצאנו מקבילה בדרשתו של ר' טדרוס ב"ר יוסף (בשו"ת זכרון יהודה, לעיל, הערה 38, דף קח ע"ב, אות ז): "גם ענין התפילה, שלא ישחו משעה שיתחיל ברוך שאמר עד שישלים התפילה, כי אז תהיה מקובלת, ואם לאו מי ביקש זאת מידכם רמוס חצרי" (ישעיהו א', יב).

114. ראו להלן, הערה 450.

115. הלכות תלמוד תורה פ"ג הל' י-יא. בקטע שהבאתי מדברי ר' יונה דילגתי על כך, והבאתי ממנו דברים שהרחיב בהם מעבר לדברי הרמב"ם.

משתמשים בשם שמים, בשמות מלאכים ובקמעות כדי לרפא חולים ולקבל כסף עבור הרפואות הללו.¹¹⁶ דומה שלפנינו תיאור חי של המציאות בזמנו של ר' יונה. בהלכות עבודה זרה אנו רואים (קטע 7) שר' יונה האריך במיוחד. הנה הרמב"ם¹¹⁷ כתב את מאמר חז"ל שכל המודה בעבודה זרה הוא כופר בכל התורה כולה, והוסיף על דבריהם ואמר שהוא כופר גם "בכל הנביאים ובכל מה שנצטוו הנביאים מאדם ועד סוף העולם". אבל ר' יונה הרחיב עוד יותר, והוסיף שהוא נחשב ככופר גם בתחיית המתים ובביאת הגואל ועוד ועוד כפי שהבאנו מדבריו, ולא זו בלבד, אלא אף הוסיף שעונשו גיהנום, וגם טרח להודיע עד כמה חמור עונש זה. כן האריך ר' יונה באיסור צלמי עבודה זרה ובאיסור כניסה לבית עבודה זרה, ודומה שאף כאן אתה שומע הד לרוח התקופה. היינו, היו מעט יהודים שהלכו מרצונם לשמוע את הדרשה של הכומר, אבל הרוב הגדול עשה כן מתוך כפייה של השלטונות. גם הסיום שכתב ר' יונה להלכות עבודה זרה, שהוא טוען בו שעבודה זרה היא הבל ורעות רוח, נכתב ככל הנראה ברוח הדברים הקודמים. מדברי ר' יונה (קטע 16) ניתן ללמוד כי בני הדור העסיקו משרתים גויים, ועל כך הוא מתרעם: "וכל המרבה להשתמש בבני הגויות והזונות, בכל יום יוסיף חטא ועונות".

3. האם היו לציבור סידורים?

מדברי ר' יונה (קטע 13) אנו שומעים כי סידורים היו נפוצים במקומו, וכי לכל מתפלל היה סידור. יש לזכור שאנו נמצאים בתקופה שלפני הדפוס, ומוכן שבתקופה זו התפוצה של ספרים אינה גדולה. אכן כאן מדובר על סידורים, והרי מקובל הדבר שבספרד לא נפוצו סידורים הואיל והכנסייה הנוצרית אסרה להשתמש בהם.¹¹⁸ אפשר שאנו מוצאים בדברי ר' יונה רמז לכך, שהרי הוא כתב: "ולכל אחד מהם סדור בידיו, מתחת למדיו", לאמור, סידור היה נפוץ, אבל כל אחד מהמתפללים הסתיר את סידורו מפני הכנסייה

116. ראו שם, הערה 422.

117. הלכות עבודה זרה פ"ב ה"ד.

118. ראו: ר' יוסף אבן צדיק, זכר צדיק, סדר חג הפסח, מהד' שושנה-שפיגל, ירושלים תשנ"ד, במבוא שכתבתי עמ' יא-יג, ובהערות שם. א' קנרפוגל ('דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה': אמירת הפסוקים שבתפילה ומידת האוריינות באשכנז ובספרד בימי הביניים', בתוך: 'הקר ואחרים [עורכים], ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל, מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 187-211) דן בדבר מציאותם של סידורים באשכנז ובספרד בתקופה שלפני המצאת הדפוס. לדבריו (שם, עמ' 201) הרי שבספרד בתקופתו של ר"ד אבודרהם (פעל בסביבות ה'ק = 1340) היה מחסור בסידורים, ממש כפי שהיה באשכנז. ר' יונה פעל כמאה שנים קודם לכן, ועל פי דבריו דברים אלו צריכים עוד לפנים. בעמוד 208 הביא קנרפוגל את דברי ר' מנחם ב"ר זרח בעל צדה לדרך, וממנו הסיק: "אולי אפשר ללמוד ממנו, שעד לשנת 1350 נתרבו סידורים בכתב".

הנוצרית. אבל אפשר שיש כאן רק מליצה, אם כי סביר יותר כפירוש הראשון.¹¹⁹

4. שילוב אגדות בספר

כאמור לעיל בתת-סעיף 1, יש מקומות שר' יונה פתח בהם הלכות מסוימות בדברי מוסר ומחשבה, ויש שסיים בהם. לעתים הוסיף להם אף דברי אגדה שהיו מהלכים בציבור, שאף בהם רצה להבהיר לציבור עניינים מסוימים. כך מצאנו בקטעים שלפנינו: בתחילת הלכות שבת בחר ר' יונה להציג לפני הקורא (קטע 9) תופעות טבע מסוימות שאינן פועלות בשבת. כך הוא מספר על הרים המעלים אש במשך כל ימות השבוע, אבל בהגיע שבת האש שוקעת. גם נהר סמבטיון המשליך אבנים במרוצתו במשך ימות השבוע שובת בשבת. כן הוא יודע לספר גם על דג השובת בשבת, ורק אז יכולים לצודו.

ח. כתב היד ודרך ההדרה

כתב היד שלפנינו אינו כתב יד המחבר,¹²⁰ שהרי הוא נכתב מאתיים שנה ויותר לאחר שר' יונה כתב את ספרו, כפי שעולה מהקולופון: "נשלם יום ששי עשרה לאדר שנת רח"ל פרט אלף השישי (13 פברואר 1478) פרשת...¹²¹ לכבוד ולתפארת [שמות כ"ח, ב; פרשת תצוה] על ידי...".¹²² בראשו נמצאת חתימת הבעלים: "שמואל בכמהר"ר רפאל עובד צור¹²³ יש"ץ [= ישמרו צורו]".

החיבור שלפנינו כתוב בצורה מיוחדת. לאמור, ר' יונה כתב את כל ספרו בחרוזים, הבנויים בדרך כלל מדלת וסוגר ולעתים משתי דלתות וסוגר. בכתב היד מפרידה נקודה עליונה (') בין הדלת והסוגר, וגם בין הסוגר לדלת שאחריה. לעתים מפרידות שתי נקודות עליונות (') בין הסוגר לדלת שאחריה. היה מקום לחשוב שהכותב עשה כן בסוף עניין, או במקום שהמחבר סיים את דבריו בפסוק, אבל התברר לי שאין בכך שיטה קבועה, וקשה לדעת מתי בחר לעשות כן.

119. כך עולה גם מדבריו בהלכות ברכת הראייה והשמועה, דף כח ע"ב: "כמו שכתוב בסדורים, בכל בית סדורים".

120. מסתבר שכתב היד שלפנינו הוא מאוחר ולא הועתק ישירות מכתב יד המחבר, כפי שעולה מדברי המעתיק בדף כד ע"א, לפני הלכות מזוזה: "כאן חסר לפי שחסר בספר שהועתק ממנו זה".

121. נמחק בכתב היד. לפי התאריך זו פרשת תצוה (וכנראה רמז לזה כותב הקולופון במילים "לכבוד ולתפארת"), שבאותה שנה הייתה זו גם פרשת זכור.

122. כאן נמצאת חתימה מסולסלת שאיני יכול לקוראה.

123. ר' יעקב אבן צור (יעב"ץ), היה מגדולי רבני פאס ונפטר בשנת תקי"ג. הייתה לו ספרייה גדולה שכללה גם כתבי יד חשובים. ראו: ר"י בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, בערכו, דפים סד ע"א - סה ע"ב, ואכן ר"י בן נאים מזכיר כמה וכמה פעמים בספרו את "בית עקד ספרים למשפחת אבן צור". על פי ר"י בן נאים כל בניו של יעב"ץ נפטרו, פרט לר' רפאל עובד, והוא אביו של בעל כתב היד שלפנינו.

יש לדעת שר' יונה לא הקפיד לעתים על חריזה מדויקת, ולכן ניתן למצוא אצלו חריזה של אותיות דגושות עם אותיות רפויות, או חריזה של סיומת של רבים זכר עם סיומת של רבים נקבה, וכך מצאנו אצל מחברים אחרים, ולכן הערתי על כך רק לעתים רחוקות.¹²⁴

לכן ידע המעיין כי כשהעתיקתי מכתב היד לא התחשבתי בסימן זה (״), ולא ציינתי. לעומת זאת, התחשבתי בדרך כלל בסימן הראשון (׳) אלא שהמרתי אותו בפסיק. לעתים רחוקות סטייתי מהפיסוק של סימן זה, ועשיתי זאת כדי להדגיש את החרוז שמשום מה לא בא לידי ביטוי באותו מקום בכתב היד.

שם ה' נכתב בשלושה יו"דים בצורת סגול הפוך, ומצד שמאל משוך קו מעוגל, אבל כאן הוא הודפס בשינוי מסוים עקב אילוצים טכניים. בדרך כלל המעתיק כתב בסוף מילה פ"א רגילה ולא סופית, ונהג כך כדרך הכותבים בזמנו ובמקומו. מאידך, בקיצור אע"פ השתמש בפ"א סופית וכתבו כך: אע"ף, ולא שיניתי מדרכו.

כאמור ההקדמה מחולקת לקטעים, ולכן ברוב המקרים שמרתי על חלוקה זו, אלא שלא הדגשתי את המילים שבתחילת הקטע וגם לא הגדלתי. בשאר חלקי הספר כמעט אין חלוקה לקטעים, ואף אני המשכתי בדרכו.

כדרכם של חכמים, יש בדברי ר' יונה מליצות המורכבות ברובן הגדול מחלקי פסוקים ומעט מדברי חז"ל. הוסף על כך שר' יונה הדגיש בדבריו שהוא ירבה במליצות בפסוקים כמו שכתבנו לעיל בסעיף ז. את הסוגר הוא חותם בדרך כלל בפסוק,¹²⁵ כפי שמקובל בפיוטים רבים, אלא שהסוגר המיוחד הזה אינו נמצא אצלו לאחר מספר קבוע של דלתות, ומקומו משתנה מדי פעם. הואיל וכאמור יש בדברי ר' יונה מליצות רבות מאוד על יסוד המקרא, העדפתי לוותר ברוב המקרים על ציון מקורותיו, וזאת כדי שלא להאריך. אבל מכל מקום כדי שהמעיין יעמוד על דרכו של ר' יונה, סברתי שעדיף שאציין – לכל הפחות בהקדמה – למקורות הנמצאים בסוגר הנמצא בסוף כל קטע. בקטעים שהבאתי מהספר עצמו ויתרתי כמעט לחלוטין על ציון הפסוקים.

למרות האמור ציינתי למקורות כאשר ר' יונה אומר במפורש שהוא מצטט מכתובים או מדברי חז"ל. כמו כן כאשר השתמש ר' יונה במילה שלדעתי אינה מובנת די הצורך, או שהשתמש במליצות קשות, אזי ציינתי למקורות כדי שהדברים יובנו. ברור שעניין זה נתון לשיקולו של המהדיר, ברצותו מאריך וברצותו מקצר.

124. ראו להלן, הערות 183, 284.
125. כבר הערנו לעיל בהערה 75 שלעתיים שינה את הכתוב בלחץ החרוז.

בשם ייי' צבאות, אתחיל לכתוב ספר מנחת קנאות

להרב יונה בהלול זלה"ה בעיר מולינא יע"ה¹²⁶

[קטע א. תוכן הספר]

ולפי מנינם¹²⁷ אלו ההלכות, טוב ייי' לכל (תהילים קמ"ה, ט). הלכות כלאים¹²⁸ אחר. הלכות מילה ב'. הלכות תלמוד תורה ג'. הלכות ע"ז ד'. הלכות שבת ה'. הלכות עירובין ו'. יום הכפורים והלכותיו ז'. הלכות ק"ש ח'. הלכות תפלה ט'. הלכות ציצית י'. הלכות תפלין י"א. הלכות מזוזה י"ב. הלכות ברכות י"ג. הלכות פסח י"ד. הלכות י"ט ט"ו. הלכות חולו של מועד י"ו. הלכות לולב י"ז. הלכות חנוכה י"ח. הלכות פורים י"ט. הלכות תעניות כ'. הלכות קדושין כ"א. הלכות נדה כ"ב. הלכות טבילה כ"ג. הלכות גירושין כ"ד. הלכות חליצה כ"ה. הלכות איסור הדם כ"ו. הלכות איסור חלב וניקורו כ"ז. הלכות בשר וחלב כ"ח. הלכות שחיטה כ"ט. הלכות טרפה ל'. הלכות כסוי הדם ל"א. הלכות גיעולי גוים ל"ב. הלכות יין נסך ל"ג. הלכות כבוד אב ואם ל"ד. הלכות תשובה ל"ה. הלכות צדקה ל"ו. הלכות אבלות ל"ז. הלכות מקוה שמונה ושלושים.

[קטע ב. שיר על מצב הדור ובשבח הרמב"ם]

אֲשֶׁר הוֹרוּ בְּאֵין דְּעַת נְכוֹנָה	לְכוּ ¹²⁹ עִמִּי וְאָגִיד דַּת בְּרִנָּה
וְהוֹרוּ דַּת בְּמִיעוּט הַהֲבָנָה	וְהֵם מוֹרִים אֲשֶׁר קָפְצוּ בְּרֹאשׁ עַם
וְהִיא הִיְתָה בְּפִי הַכֹּל נְתוּנָה	וְלִמְדוּ לְתַלְמִידִים בְּדוֹרָם
	וְגַם נִהְגוּ בָּהֶם ¹³⁰ תְּמִיד קְרוֹאִים ¹³¹

126. שורה זו נכתבה בכתב שונה משאר הטקסט, ונראה שנכתבה מאוחר ולכן הוכנסה בדוחק בין הכותרת לבין השורה הבאה. ראשי התיבות מתפרשים: יגן עליה ה'. בדרך כלל כותבים: יע"א = יגן עליה אלוהים. השימוש בקיצור ה' דומה שמלמד אף הוא על איחור, ראו על כך בספריי: עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה (לעיל, הערה 88), עמ' 611-632; עמודים בתולדות הספר העברי, בשערי הדפוס, ירושלים תשע"ד, עמ' 476-483. אמנם אם נאמר שהקיצור ה' הוא של המילה: האלוהים, אף שפתרון זה אינו מצוי, אזי אין מכאן הוכחה ששורה זו נוספה מאוחר.

127. לכאורה מניין ההלכות שהוא שלושים ושמונה צריך להיות קשור עם הפסוק שהביא המחבר, אבל הקשר אינו ברור.

128. הסדר כאן אינו לפי סדרו של הרמב"ם במשנה תורה, וגם אינו מקיף את כל ההלכות של משנה תורה, ונראה שנקט את השכיח לפי הבנתו.

129. בכתיבה שונה מן השיר ובאותיות קטנות נכתב מעל השיר משקלו: "יתד ושתי תנועות ויתד ושתי תנועות ויתד ותנועה". השיר אינו מנוקד במקור, והניקוד שלי.

130. כאן אין התאמה עם המשקל. אולי צריך להיות: בְּהִתְמִיד. אבל יש קושי במשקל גם ביחס למילה נהגו.

131. לשורה זו חסר הסוגר בכתב היד.

וּמִבִּיטָה ¹³² בְּלִי שְׁכָל וּתְבוּנָה ¹³³	וְהַתּוֹרָה יִקְרָה הִיא בְּפִיהֶם
סְפָרִים גַּם נְבִיאִים ¹³⁴ גַּם בְּמִשְׁנָה	וְלֹא יִהְיוּ מְבִינִים אֶךְ חֲמֹשֶׁה
וְלֹא יִבִּין הַלְכָה הַצְּפוּנָה	וּמִמִּשְׁנָה מְעַט לְמַד וַיַּחֲכֶם
יִמְשֵׁשׁ קִיר ¹³⁵ בְּעוֹד שְׁמֵשׁ ¹³⁶ וּפִינָה	וְיִשְׂרָאֵל בְּגִלוּתָם כְּעוֹר
בְּנו מִיְמוֹן ¹³⁸ אֲשֶׁר לוֹ הוֹד וּבִינָה	עַדִּי יֵצֵא ¹³⁷ כְּצֵאת שְׁמֵשׁ לְמוֹרָחַ
בְּדַת הָאֵל אֲשֶׁר שׁוֹכֵן מְעוֹנָה	וְהָאִירוּ לְכָל תְּבַל בְּרַקִּיו
וְדַת מֹשֶׁה לְזֶה מֹשֶׁה לְמָנָה	וְכָל חֲכָמָה וְסִתּוּם לֹא עֲמָמוּ
וְדָבַר זֶה מְאֹד חָרָה לְיֹנָה	וְעָלְיוּ לְחִלּוֹק קָמוּ גְבָרִים

[קטע ג. תודה לה' ובקשת עזרה ממנו בחיבור הספר¹³⁹]

לזה הספר קראתי מנחת קנאות, וחברתי בשם 'י' צבאות, המוציא יש מאין, רואה ואינו נראה לעין, גם צבא השמים לא הבינו כל חכמתו, ולא באו עד תכונתו, תולה ארץ על בלימה, גם צבא השמים ממנו תלויין בחכמה, וממנו כלם נכונים, וברואי אדמה ממנו ניזונים, אדם ובהמה וחית הרים, עליו ישאגו כפירים, מגביה שפלים וגאונים ישוחח, נותן ליעף כח, והוא ממרומו, דורש טוב לעמו (אסתר י', ג). ממנו אבקש הדיבר, ובשמו אדבר, ובעזרתו אדבר, ויהיה עם פי במה שאשוחח, מי שם פה לאדם או מי ישום אלם או חרש או פקח (שמות ד', יא).

[קטע ד. יש רשות לתקן את הספר, ומאידך יש לתת לו יחס הולם]

הספר הזה כל המחבבו, ומסתכל בו ואוהבו, אם יראה ערות דבר, לשונו עליו לא יגבר, אלא יעמוד על השגיאה, ויעביר החטאה, אחר שיבדקנו במשנה תורה¹⁴⁰ פעמים או חמש,

132. כלומר, הביט בה המלמד.

133. כדי להתאים למשקל השיר יש להגיה: וּבִינָה.

134. כלומר, מבינים רק בתורה ובנביאים. מעניין שלא הזכיר כתובים.

135. שלוש המילים ("כְּעוֹר", "יִמְשֵׁשׁ", "קִיר") מנוקדות בכתב היד, אבל בלא דגשים.

136. כלומר, העיוור ממשש את הקיר גם כאשר השמש נמצאת. ברם ההמשך "וּפִינָה" לא נתברר. אולי הוא מלשון "פְּנֵה הַיּוֹם" (ירמיהו ו', ד) וכוונתו כמו שהעיוור ממשש קיר בזמן (בעוד) שהשמש נוטה לפנות, וכנראה כוונתו שאין מי שיעזור לו, שהרי עור בלאו הכי אינו רואה, ואולי הוא קשור לעיל: ימשש קיר ופינה, בעוד שמש.

137. שתי המילים מנוקדות בכתב היד. כוונתו לומר עדי יצא בנו מימון כצאת השמש וכו'.

138. כלומר, בנו של מימון. צורה זו היא על דרך הצורה המקראית, כגון: "בְּלָעַם בְּנוֹ כְּעֹר" (במדבר כ"ד, ג), ועוד.

139. האמור בקטע זה והאמור בקטע הבא הם דברים שנכתבו בדרך כלל בפתיחות של ספרים בידי מחברים שפעלו לפני הדפוס. ראו בהתאמה בספריי: עמודים בתולדות הספר העברי, כתיבה והעתקה (לעיל, הערה 88), עמ' 565-574; עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים (לעיל, הערה 58), עמ' 46-50. אבל האמור בסוף קטע ד: "כל הדוחפו בשנאה" וכו', לא נאמר על ידי רוב המחברים.

אם זרחה עליו השמש, בשכלו יגיהנו, ובחכמתו יעמידנו, בענוה לא בעזות, וידיננו לכף זכות וזריזות, ובשכרו ימחול לו האל כל חובה, לעולם הבא, ויהיו חבריו לפני צורי, מישראל ואלצפן וסתרי,¹⁴¹ גרשום וקהת ומררי¹⁴² (דה"א ו', א).

כל הרוחפו בשנאה, ויתן עליו דופי עליו בקנאה, ולשונו עליו ירים, ושם לו עלילות דברים, שלא לשום שמים, יפתח עליו שפתיים, יעריצהו¹⁴³ האל כעלה נדף, והאלקים יבקש את הנרדף, ויאמר לו אתנך למוקש, ודמו מידך אבקש (יחזקאל ג', יח).

[קטע ה. יש לתת יחס הולם למשנה תורה לרמב"ם]

ומפני שראיתי מקצת התנאים,¹⁴⁴ נותנים במשנה¹⁴⁵ חטאים, ומואסים בהם, ומשליכים אותם אחרי גווייהם, בצר להם, וכשיש קושיא בעיניהם, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם, לדעת האמת חוזרים, ולברר וללבן מאחר אותם הספרים, והספר צועק לפניכם, מה לי ולכם, מדוע באתם אלי עתה כאשר צר לכם, המה טרם ישכבו, איש ברעהו ירהבו, וכל אחד ואחד הספר מושכו, עד שמוציאים האמת מתוכו, והולכים להם במילותיו הנעימות, ומושיבים אותם בפחות המקומות,¹⁴⁶ והוא צועק אבי אבי רכב ישראל ופרשין,¹⁴⁷ ראה היאך חבר¹⁴⁸ כי בכבוד דר עם אל ועם קדושים, ועתה נתנוני בחשך ועלטה, תחת כרכב המזבח מלמטה, והורוני שנאה תחת טובה,¹⁴⁹ ישלמוני רעה תחת טובה (תהילים ל"ה, יב). מעשה זה דומה בעיני, שעושים מקצת המוני, שנתנו אותו בפידו,¹⁵⁰ ולא זכרו הודו, כאוכל...¹⁵¹, מן הבא לידו, יין ושמן וצורי¹⁵² ושאר דברים, ואכל ושבע ודשן ופנה אל

140. כלומר, הואיל וספר זה מיוסד על דברי הרמב"ם במשנה תורה, לכן כדי לבדוק אם יש בספר זה טעות יש להשוותו עם האמור במשנה תורה.

141. על פי שמות ו', כב: "וּבְנֵי עֲזִיָּאל מִיִּשְׂאֵל וְאַלְצָפָן וְסֹתְרִי". כוונת המחבר שהלומד המכבד את הרמב"ם יזכה לעולם הבא בחברת אנשים צדיקים, וכן כוונתו גם בהמשך.

142. על פי בראשית מ"ו, יא: "וּבְנֵי לֵוִי גֵרְשֹׁן קֵהֶת וּמֶרְרִי". בצורת הכתיב נמשך המחבר אחר דברי הימים ששם כתוב: "בְּנֵי לֵוִי גֵרְשֹׁם קֵהֶת וּמֶרְרִי" (דה"א ה', כז; ו', א).

143. ירדפהו, ישמידהו וכדומה (על פי ישעיהו ב', יט, וברש"י שם).

144. כלומר, החכמים מלמדי המשנה (לאו דווקא מתקופת המשנה), אבל המחבר השתמש במילה זו גם לגבי חכמים באופן כללי, ראו לדוגמה להלן, הערות 322, 327.

145. לכאורה כוונתו למשנה תורה לרמב"ם, וכן משמע מהקטע השני, ולכן מובן אחר כך המעבר לשימוש בלשון רבים: ומואסים בהם, כלומר בארבעה עשר הספרים של משנה תורה.

146. היינו, נותנים את הספר במקומות פחותים.

147. יש כאן סימן של עיגול, ואפשר שרצה להגיה: ופרשים, כדי שיתחרז עם ההמשך.

148. אולי צריך להיות: אבד, ואולי כוונתו לומר ראה היאך הספר נמצא בחברה שאינה מתאימה לו.

149. בגיליון נכתב בכתיבה שונה: אהבה, וכך מסתבר.

150. באיוב ל', כד נאמר: "אם פִּידוֹ לֶהֱיֶן שׁוֹעִי". לפי המפרשים משמעותו: שבר, אבדון.

151. כאן כתובות שתי מילים שקריאתן אינה ברורה.

152. על פי יחזקאל כ"ז, יז: "וְשֹׁמֵן וְצֹרִי נִתְּנוּ מֵעֲרֹבָךְ". אבל צרי אינו נחשב שם כסוג מאכל.

אלהים אחרים, ולא חלקו כבוד ואחריו לא הטו, ואת פעל ידיו לא הביטו, ואין זוכר חסדו וביניהם¹⁵³ אלא נושה,¹⁵⁴ ולכל היד החזקה אשר עשה משה, הרב הפילוסוף הקורטובי¹⁵⁵ הישראלי, בית האלי,¹⁵⁶ מלספר שבחיו לא (אנ)¹⁵⁷ אחשה, מנחה היא שלוחה לאדוני למשה,¹⁵⁸ ומנחת קנאות תהיה ממקנאיו כל ימי חיותי, ואף כי אחרי מותי, ועתה אחל לספר, באמרי שפר, המנהג שהיו נוהגים בו במקום תורה, הולכים בדרך הדורה,¹⁵⁹ ונתחנכו בה גדולים גם צעירים, קודם בא הספרים, ארבעה עשר הנזכרים,¹⁶⁰ ולמדו מנעורים, האלפים¹⁶¹ והעירים (ישעיהו ל', כד).

[קטע ו. בשבח משנה תורה של הרמב"ם שהציל את ישראל מטעויות]

אלה הדברים שהיו העם נוהגים, ורובם היו שוגגים, נערים בחורים ושבים,¹⁶² חוקים לא טובים, אודיעם לכל באי עולם, כדי שלא יהיה נעלם, אותם המעשים שהיו עושים, ולא חדלו חרול, עד שיצא בכל הארץ חבור הגדול, דת הסדורה, שרבינו משה חברה, הנקראת משנה תורה, ליהודים היתה אורה. בו יתפאר חכם או גאון זולתו, אני חברתי הלכות שהצילתי ישראל מטעותו, או כמשה היה גאון עומד בפרץ, מיום ברוא אלהים אדם על הארץ, או המצוות הודיע לישראל בעקרון, או החוקים חבר כסדרן, בימי גלותו וחלוטו,¹⁶³ כה עשה משה וכה משפטו, וכל המכחיש חכמתו וברעתו יתפאר, שוא ודבר כזב יפאר, ודברי התולים, הבל הבלים, לולי משה רבינו בפרץ עמד, טבענו ביון מצולה ואין מעמד, הוא השיב את ישראל לעבוד את אלהי השמים, מלבא חמת עד נחל מצרים, והחכים עם מפוזר ומפורד, וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת, וגלות ירושלם אשר בספרד (עובדיה א', כ).

153. ראו לעיל, הערה 66.

154. ראו לעיל, הערה 67.

155. כלומר, שהיה מקורדובה שבספרד.

156. על פי מל"א ט"ז, לד: "חֵיָאֵל בֵּית הָאֱלֹהִים". כאן זו מליצה, ונראה שכוונתו לומר שבית הרמב"ם הוא כביכול בית אלוהים, או שדברי הרמב"ם הם משכן לתורת אלוהים. בדרך כלל מקובל לכתוב סימן של גרשיים מעל מילה המשמשת כמליצה, אבל דומה שבכתב היד שלפנינו אין הקפדה על כך, אם כי מצאנו לעתים סימן זה, ראו להלן, הערות 386, 387.

157. נראה שעל מילה זו יש נקודות לסימן מחיקה.

158. הפסוק עצמו הוא: "מִנְחָה הוּא שְׁלֹחָה לְאֲדֹנָי לְעֵשׂוֹ" (בראשית ל"ב, יט).

159. כנראה כוונתו מלשון הדר. כלומר, שהם הולכים בדרך יפה לפי דעתם.

160. כוונתו ל"ד הספרים של משנה תורה לרמב"ם, אלא שלא הזכירם עד עתה.

161. זו מליצה, שהרי הכוונה בכתוב כמו שהסביר רד"ק: "והאלפים – השורים... והעירים, הם עולי (= צעירין) החמורים", ואם כן כוונתו כאן ללמדנים מסוגים שונים.

162. היינו: וסבים.

163. מלשון חז"ל במשנת מגילה פ"א מ"ז ועוד: מצורע מוחלט. כלומר, מצורע שהסגירו אותו.

[קטע ז. דוגמות לטעויות של הציבור במצוות מסוימות]

[1. טעויות בענייני שחיטה]

היום החילותי לספר מקצת המצוות ששנינו, ולהם אשר שמענו ונדעם ואבותינו ספרו לנו, הנה דת הבאה ממרחק, כל השומע יצחק¹⁶⁴ (בראשית כ"א, ו).
הרוצה לשחוט ישלח יד ימינו, וישת על ראש סכינו.¹⁶⁵ ונוטל נוצה אחת אחרי אוננו, בין ששחט משיפוי כובע ולמעלה בין ששחט למטה, הוכשרה השחיטה,¹⁶⁶ ואם לא נטל אחרי אוננו הנוצה, השחיטה לא הורצה,¹⁶⁷ וישליכהו ארצה. או אם קשר הענף¹⁶⁸ בשעת שחיטה ברגליו, אין השחיטה מועלת עליו. ואם נשברה הבהמה ברגלה או בידה, אע"ף שהבשר והעור מגן בעדה,¹⁶⁹ יתנוה להרי,¹⁷⁰ או מכור לנכרי. והתירוה אם נחתכו הגידים במיעוטן או ברובהן, הבשר עודנו בין שניהם.¹⁷¹ גם העופ שנסבר כנפו, אע"פ שהבשר מקיפו,¹⁷² מודיעים לעם השליכו אותו מביניכם, ושרץ יהיו לכם. דרסו נשר או נץ בצפרנים, אע"פ שלא ניקב לבית חללו ולא האדימו בני מעים,¹⁷³ דנין אותו כמת, והכוס והתנשמת.¹⁷⁴ עוף שהיה בריא מכל שבירה ומכה משונה, אוכלין אותו עם הגבינה, ומקצתם חשו מלאוכלו, משום בשר בחלב שאסור לבשלו, והנבונים אסרוהו, וזולתם התירוהו,¹⁷⁵ כי לא ידעו מהו¹⁷⁶ (שמות ט"ז, טו).

164. כלומר, עתה יזכיר כמה מצוות שאין נוהגים בהן כהלכה.

165. כלומר, שהשחיטה מתבצעת כרגיל ביד ימין.

166. עיינו: משנה תורה הלכות שחיטה פ"ג הי"ב.

167. אולי כוונתו כמו שאיתא בחולין ל סע"ב - לא רע"א: "ודילמא עביד חלדה חזינן גירפיי". וכתב רש"י: "גירפי, נוצה סביב הצואר". כלומר, ממצב הנוצה ניתן לדעת אם הייתה כאן חלדה, ואולי זו כוונת המחבר למנהג שהיו נוהגים לבדוק לאחור שחיטה את הנוצה.

168. נראה שצריך להיות: העוף. עי' יו"ד סי' נח ס"י בהגה. אמנם שם מדובר על כך שמפילים את הבהמה, ואם נקשרו רגליה יש חשש של שבירה. אבל לדעת הפוסקים אם לא נקשרו כל רגליה אין לחשוש. וראו בפמ"ג שם שה"ה לקשירה של עוף. אבל אם אין מדובר בנפילה מגובה של י' טפחים אין חשש.

169. ראו: משנה תורה הלכות שחיטה פ"ח הי"ב.

170. נראה שצריך להיות: לגרי. זאת על פי הפסוק: "לא תאכלו כל נבלה לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכר לנכרי" (דברים י"ד, כא). ושינה את המילה מפני החרוז.

171. כלומר, שהתירוה לאכול כפי שכתב בתחילת המשפט. ראו: משנה תורה הלכות שחיטה פ"ח הל' יז-יח. אמנם אם נחתכו במיעוטן, לכאורה אין לפסול אלא רק בעוף כמו שכתב הרמב"ם שם.

172. ראו: משנה תורה הלכות שחיטה פ"ח ה"כ.

173. ראו: שם פ"ו ה"ט.

174. כמו שני העופות הטמאים הללו, הנזכרים בוויקרא י"א, יז-יח.

175. עניין זה נמצא במשנה תורה הלכות מאכלות אסורות פ"ט ה"ד. ברם, הואיל ור' יונה נקט גבינה משמע שכוונתו לאמור שם הלכה כ, המבוסס על משנה, חולין קד ע"ב, ונראה שבדבריו "וזולתם התירוהו" כוונתו לבית שמאי שם במשנה, אלא שלפי הסבר הגמרא שם

בשאר המצות פרצו פרצות, מפני שלא ידעו עיקריהן ברוב הארצות, ולא נכרו בחצות, שעדין לא הגיעו לידם ארבעה עשר ספרים, לדעת דברי אלהים הישרים, אשר קבלו מסיני, המה ראו מעשי ייי' (תהילים ק"ז, כד).

2. טעויות בענייני המועדים

כך טעו רוב הנועדים, בחגים ובמועדים, לא ידעו מעוות לתקן, מנער ועד זקן, בחורים וישישים, טף ונשים, היו נושאים ונותנים בימי פסח הראשונים, ובשני הימים האחרונים, ובשבועות ובראש השנה ובשני ימים ראשונים של סוכות ושל עצרת,¹⁷⁷ לשמחה לכבוד ולתפארת, פושטים ידיהם לכל צרכיהם, לנשיהם ולבניהם ולעבדיהם, ולא הבדילו בין חול לקדש, בין מועד לראש חדש, שמו בין טב לביש, קורי עכביש.¹⁷⁸ ביום שמחת תורה אחר חצות, הוסיפו לקצות,¹⁷⁹ הולכים לבצור כרמיהם, לעשותם הילולים ועומסים על חמוריהם, ודורכים גתותיהם, שנו ושלשו ואין שולח יד בהם,¹⁸⁰ ואין צריך לומר שכך הרימו נצח,¹⁸¹ לחלל יום האחרון של פסח, במלאכה נמבזה, מתפסח ועד עזה (מל"א ה', ד).

בערב¹⁸² הפסח האוכל בבקר בשר, בארבעה שעות חמץ עליו נאסר, ואם אכל פת בתחלה, נאסר עליו כל היום בשר באכילה, וכל היום רודף להשלים חסרונו, בזרעים ובירקות לכל אונו, יהי למלא בטנו, ודבר זה למדו כפי מה שנדבה לו רוחי, לא תשחט על חמץ דם זבחי (שמות ל"ד, כה).

3. טעויות בענייני טהרת המשפחה

אם תשכון בחצירי, תסתכל בצירי, ושם אשמיעך את דברי, אשר השגתי בנעורי, ושמעתי מפי הורי, דברי ענושים, ומכלם קשים, שנהגו בהם הטפשים, וראוי למנעם מלעשות

פירוש זה נדחה, וגם בית שמאי אסרו את האכילה. לכן נראה שכוונתו לר' יוסי הגלילי שבמקומו אכלו עוף בגבינה כאמור בחולין קטז ע"א.
 176. בפסוק כתוב: "מה הוא". מכל מקום כוונתו שלא ידעו, היינו שדעתם היא שאין הוא נכלל במילה בשר הנזכרת בתורה.
 177. כלומר, וביום שמיני עצרת.
 178. כלומר, ההבדל שנתנו בין טוב לרע, בין קודש לחול, היה כמו קורי עכביש. לשון אחר, לא היה הבדל ביניהם.
 179. אפשר שהוא מלשון לקוץ תאנים וכדומה, ראו: מל"ב י', לב. כלומר, עושים מלאכה בשדה כמו שהוא ממשיך לתאר. אפשר שכוונתו לומר שבימים הטובים שהזכיר נהגו לעשות מסחר, אבל בשמחת תורה הוא יום טוב שני של שמיני עצרת הגדילו לעשות ("הוסיפו לקצות") משאר הימים הטובים, וכו' נהגו לעשות מלאכה ממש, וכן עשו גם ביום טוב אחרון של פסח.
 180. כלומר, אין מונע בעדם.
 181. על פי תהילים ע"ד, ג: "הרימה פְּעֻמֶיךָ לְמִשְׁאוֹת נְצַח".
 182. קטע זה הוסבר לעיל, ליד הערה 62.

ומשמוע, כי הרבו העם לפשוע, בכל אשר עבר, ואין מכלים כל דבר, ואין ספק שאלו החמסים, לצדוקים ולביתוסים, ולדתן ואבירם וקרח וחביריהם, החולקין על המצות ועיקריהן, לא יאבה יי' סלוח להם,¹⁸³ בכל רגע ועונה, ההופכים משפט ללענה, יהי חלקם עם זרע צייד וקשת רובה,¹⁸⁴ כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה, שנתפשט טעותם, וכל סכלותם, בחסרי הדעת לאין חקר, למדו לשונם דבר שקר, על כן תרפינה ידיהם, וכל ברכים תלכנה מים, שמע בני שגגתם, ומנע רגלך מנתיבתם, אל תלך בדרך אתם (משלי א', טו).

הרואה¹⁸⁵ דם,¹⁸⁶ ירקרק¹⁸⁷ או אדמדם, בין יום אחד או ארבעה, או שמונה ותשעה, בין מחמת וסתה, בין מחמת מכתה,¹⁸⁸ שומרת ארבעה עשר בטומאתה, כימי נדת דותה,¹⁸⁹ ובאלה הארבעה עשר, לא תוסיף ולא תחסר. ונשים אחרות, על עצמן מחמירות,¹⁹⁰ כשיפסקו הדמים, סופרות שבעת הימים ושבעת ימים, שבעה לנדותן מנויים, ושבעת ימים נקיים. ובעת הלידה,¹⁹¹ תכבד העבודה, על האיש עם אשתו בדאגה ובשממון יאכל לחמו, עקב היתנה רוח אחרת עמו, היה שומע דבר, שמעולם לא צוה ולא נכר, אשה כי תזריע וילדה זכר, וטמאה ארבעים יום רצופים (על פי ויקרא י"ב, ב), ותשכב בכלי הסחכות והפרצופים,¹⁹² בקרן זוית, כשמיר ושית, ולא יטמא כל אשר בבית (ויקרא י"ד, לו). כמדומה להם שאנו בזמן הזה בחזקת טהרה, כמו שאנו¹⁹³ בזמן שאנו בארץ נכריה,

183. ר' יונה חרוז כאן סיומת של זכר עם סיומת של נקבה, ושוב חרוז עם סיומת זכר, ודברים אלו מצויים אצלו, ואיני מעיר על כך יותר.

184. כלומר, רובה קשת, על פי בראשית כ"א, כ: "וַיֵּשֶׁב בְּמִדְבַּר וַיְהִי רֹבֵה קֶשֶׁת", והכוונה לישמעאל. ובדבריו "זרע צייד" כוונתו לעשיו על פי בראשית כ"ה, כז: "וַיְהִי עֶשָׂו אִישׁ יָדֵעַ צֵיד".

185. כך מנוקד בכתב היד.

186. הזכיר כאן כמה דברים שאינם מתאימים עם פסק הרמב"ם, וכפי שאעיר על כך.

187. מראה ירוק אינו נחשב כדם. משנה תורה הלכות איסורי ביאה פ"ה ה"ו.

188. דם מכה אינו נחשב כדם נידה, ראו: משנה תורה שם פ"ד ה"כ; פ"ח הי"ג.

189. ראו: משנה תורה שם פ"א ה"ד, ואם כן המנהג המוזכר כאן הוא מנהג נכון רק כאשר ראתה דם נידה במשך שבעה ימים רצופים.

190. נראה שבמקרה הקודם הנשים שמרו ארבעה עשר יום בסך הכול, ללא קשר עם הימים שבהם ראו דם, ואילו כאן הן החמירו על עצמן בכך ששמרו ארבעה עשר יום נקיים, והחלו בספירת הימים הללו רק לאחר שפסק הדם.

191. הרמב"ם עצמו הזכיר חומרות אלו שם פ"א ה"ט"ו, וכתב שהוא דרך אפיקורסות, וראו בית יוסף יו"ד ריש סי' קצד, ובהגהות הרמ"א שם שכתב שאם נהגו כן אין להתיר להם, וכבר האריכו האחרונים בעניין זה.

192. אפשר שיש כאן רמז לכך שהאישה משנה את בגדיה בזמן זה כסימן שלא יבוא בעלה עליה. ראו על כך לדוגמה: ר"ח פאלאג'י, רוח חיים, או"ח סי' רמ אות א ושו"ת תורה לשמה סי' קמב. אפשרות אחרת שאולי צריך להיות: והמרצופים.

193. הסגנון אינו נוח, ולכאורה היה ניתן לוותר על שתי המילים הראשונות, או על שתי המילים הבאות, ומכל מקום העניין מובן.

כשמרינו¹⁹⁴ דת אלהינו, בהלו נרו עלי ראשנו.¹⁹⁵ (וב"נ)¹⁹⁶ ובמנין אלו הימים, זה לזה זועמים, וזה לזה מריעים,¹⁹⁷ בעבור הארבעים (בראשית י"ח, כט). עוד תאנח¹⁹⁸ וגם האיש יסלד, אם נקבה תלד, תשב שמונים בטומאתה שוממה, כימי נדת דותה תטמא, ועל מנין השמונים, לחמם כלחם אונים, על כן הולך משמים, כי ארכו לו הימים, מי יודע אם כובשים יצריהם, כימים הרבים ההם, אם הוא נבר¹⁹⁹ ואם היא כשרה, ולא דבקו זה בזה לדבר עבירה, ולא היו מתראים, את יי' היו יראים (מל"ב י"ז, לג). ויהי כי הקיפו ימי המנין, לא טבלה בנהר ולא במעין, אלא רוחצת במרחץ במים שאובים, או ממטר העבים,²⁰⁰ ובכבוא אליו לעת ערב, הלוך וקרב, בקול דממה, וכדה על שכמה, רוחצת ברגלי מטתה, מתקדשת מטומאתה, כך מתטהרת בימי נדתה וספירה, ובמלאת ימי טהרה, ואחר הדחתה מראשה ועד רגלה, ותקם ותשכב עם בעלה, ויתר טפשותם, ושאר שגגתם, אשר עשו ואין מפר, עצמו מספר (תהילים מ', ו).

4. חוסר ידע בהלכות תפילין, סוכה, וחוסר בידיעת התורה בכלל

על התפילין,²⁰¹ זה לזה שואלין, ואין משיב תשובה נכונה וברורה, אם לבינה תקרא (משלי ב', ג). ומי עושה סוכה כדת וכהלכה, לששון ולשמחה, אחד מעיר ושנים ממשפחה (ירמיהו ג', יד). והמים שנמשלו לתורה (בבא קמא יז ע"א) בכל ענין, חרבו מכל מעין, ובקאשטליא ובארגון ובנברה ובפורטוגל וליאון²⁰² האזניחו נהרות לכלים,²⁰³ ויצמא שם העם למים (שמות י"ז, ג).

194. כלומר, משום שמרינו, משום שמרדנו ומאסנו.

195. על פי איוב כ"ט, ג: "בְּהֵלוּ נְרוֹ עָלַי רֵאשִׁי".

196. בכתב היד יש ניקוד מעל המילה, ומשמע שיש למחקה, ועל כן הקפנוה בסוגריים.

197. כלומר, עושים רע זה לזה.

198. כלומר, האישה היולדת.

199. כלומר, נקי וישר. על פי שמ"ב כ"ב, כז (= תהילים י"ח, כז), וכפי שפירשו רש"י ורד"ק בתהילים, ותרגום יונתן והמצודות בשמואל.

200. כלומר, הטבילה אינה עולה לה, לא במים שאובים ולא במי הגשמים. ראו: משנה תורה הלכות מקואות פ"ז, ויותר מפורש בשו"ע יו"ד, סי' רא ס"ב.

201. על העובדה שמצוות תפילין הייתה רפויה כתבנו לעיל והפנינו למקורות בהערה 53.

202. לכאורה היה עליו להזכיר את ליאון לפני פורטוגל שהרי היא חלק מקסטיליה, ואילו פורטוגל עומדת בפני עצמה.

203. בישעיהו י"ט, ו: "וְהָאֲזִיחוּ נְהָרוֹת", וראו ברד"ק שכתב כמה פירושים למילה זו, ונראה שכוונת המחבר כאן שיבשו הנהרות ואי-אפשר למלא מהם את הכלים. אמנם לפי זה החרוז כלים-מים, אינו עולה יפה. על כך העירני מר חנן אריאל כדברים הבאים: שמא יש לקרוא לְכָלִיִּים, ולפרש שבגלל דוחק השיר יצר לשם פְּלִי צורת ריבוי במשקל של צָבִי – צָבִיִּים, דְּלִי – דְּלִיִּים, גְּדִי – גְּדִיִּים, וכדומה, וכוונתו שאי-אפשר היה למלא את הכלים מים מחמת הבצורת לפי ירמיהו י"ד, ג: "וְאֲדַרְיָהם שְׁלָחוּ צַעֲוִרֵיהֶם וְצַעֲוִרֵיהֶם קִרְיוֹ לְמַיִם בָּאוּ עַל גְּבִים לֹא

[קטע ח. שבח למשנה תורה לרמב"ם]

הנה זכרתי קצת המצות שהיו נוהגים מלפנים, כי שאל נא לימים ראשונים, ותמצא אמת בדברי זה הספר ושיחו, על יי' ועל משיחו, והודעתים למען תפרשו²⁰⁴ מהם בכל לבבכם, למען ירבו ימכם, ותשבחו לאב המון, רבינו משה בר מימון, המפרישנו מטעותינו, ולא נתן למוט רגלינו (תהילים ס"ו, ט). בלא קושיא ובלא אריכות דברים הרבה חכמה לחכם והזהיר הנבזה, נזכה ונחיה בעולם הזה, וכתב המצות עם כל ענינם, ליהודים ככתבם וכלשונם, לזכנו ברית יקותיאל²⁰⁵ הלוך להרגיעו ישראל (ירמיהו ל"א, א). כמו כן אכתוב קצת המחלוקות ואזכור חלוף המצוות, כדי שתהיי²⁰⁶ תאוות, ודע מה שתשיב לאפיקורוס, הבא על רבינו משה לדרוס, ולתופשו בדרכיו הישרים, ולוקה בגופו כחושד כשרים, ולא יעשה משמאל ימין, ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין (דניאל י"ב, יג).

[קטע ט. מטרת ספרו של המחבר]

על כן יעצוני כליותי ורעיוני, לחבר זה הספר בשם יי', גדול העצה שוכן מעוני, להיות עזר להמוני, המכוונים פניהם כנגד ההיכל לפני, לעמוד לשרת בשם יי', הם קצת עדת אריאל²⁰⁷, השוכנים בתוך בני ישראל, ההולכים בדרך ישרה, המחזיקים בספר משנה תורה, הנאמרים בשפה ברורה, מפי הרב הגדול הנזכר בנו מימון²⁰⁸ אשר חבר ארמון, לחזק ידי הנכשלים, ולהזהיר המעוקלים, וספר זה יהי מקנא בהוללים, ובכל אשר לא יודה בחסדים הגדולים, אשר עשה רב פעלים, ואמת השקר והאמת ינשה²⁰⁹ אלה הדברים אשר דבר משה (דברים א', א).

[קטע י. על המחבר ותאריך כתיבת ספרו]

ואני יונה ב"ר שלמה ן' בהלול, עמדתי על הר גבוה ותלול, על אִם²¹⁰ הדרך ומסלול, להשמיע לעם נפזרים, ולהראות העמים והשרים, נחש נחשת אשר עשה משה לאחי

מִצָּאוּ מִיָּם שָׁבוּ כְּלִיָּהֶם רִיקִים. תודתי לו על הערתו. כוונת המחבר לומר שאין ממי ללמוד תורה.

204. כלומר, תפרשו מהמצוות שאינכם נוהגים בהן כהלכה.

205. הוא משה, על פי ויקרא רבה פרשה א, מהד' מרגליות עמ' ט-י.

206. הקריאה של מילה זו אינה ברורה, ואולי צריך להיות: תהיינה.

207. כינוי לעם ישראל, וגם לירושלים (ישעיהו כ"ט, א), וכאן הוא כינוי להולכים בדרכי ה'.

208. ראו לעיל, הערה 138.

209. כלומר, אותו אדם שלא הודה בגדולתו של ספר משנה תורה, הפך לאמת (אימת) את השקר, ואת האמת שיכח (ינשה, על פי: "כִּי נִשְׁנִי אֱלֹהִים אֶת כָּל עֲמָלִי וְאֶת כָּל בַּיִת אָבִי", בראשית מ"א, נא).

210. מנוקד בכתב היד.

ואזרחי, והיה כל הנשוך וראה אותו וחי²¹¹ (במדבר כ"א, ח). וחברתי הספר הזה במולינא לעם נברא, בשנת חמשת אלפים ושמונה עשרה ליצירה (1257/8), בגלות אדום ושעיר,²¹² הוא שנת אלפים ושמוני' ומאה ואלף²¹³ אחר אשר הונחה²¹⁴ העיר, ונשבו השרים והשרות, היא שנת אלף ותקס"ט לשטרות, באותה השנה השיר²¹⁵ הזה הושר, וחבור הוקשר,²¹⁶ וספון בארו ומשוח בששר (ירמיהו כ"ב, יד).

[קטע יא. בגלות כיום אין רבנים ראויים]

כל איש אמת חכם ונאמן,²¹⁷ וכל באי עולם אחר זה הזמן, יודה לאל רם ונשא, ולרבינו משה על כל הטובה אשר עשה, שאלמלא חכמתו, ועוצם עצתו, אשר בישראל השמיע, ורבים הזהיר כזוהר הרקיע, אבדה תורתנו, בגדול גלותנו, נגזרנו לנו, כמו שאגיד ואודיע, לכל נבון²¹⁸ יודע,²¹⁹ אמונתו ומתאויס לראות הדרו, החרדים את²²⁰ דברו, בהאריך גלות החל הזה, נאסף חכם וחווה, ומביני מדע נצמתו,²²¹ תמו נכרתו, ואנשי השכל בחכמתם, נאספו אל אבותם, וחסיד תלמיד וותיק, כי מפני הרעה נאסף הצדיק, גם בעלי נכוחה,²²² היו מעטים מכל רוחה,²²³ והתלמידי' הישרים בכל ענין, היו מעטים במנין, ומפני כובד

211. כמו שנחש הנחושת שעשה משה במדבר ריפא את בני ישראל ככתוב "וְהָיָה כָּל הַנְּשׁוּךְ וְגו', כך גם ספר משנה תורה שעשה משה הוא הרמב"ם, יהיה את כל ההולכים בדרכו.
212. כלומר, תחת שלטון ספרד הנוצרית (אדום ושעיר הם כינויים מקובלים לנוצרים).
213. יש כאן טעות במניין לחורבן הבית, ויש להגיה לפי שיטה אחת: תשעים ומאה ואלף, ולפי שיטה שנייה, שהיא המקובלת יש להגיה: תשע ושמונים ומאה ואלף, ואין להאריך בשיטות אלו כאן. ראו: משנה תורה הלכות שמיטה ויובל פ"י ה"ד.
214. צריך להיות: הוכתה, והיא לשון הפסוק "בָּא אֵלַי הַפְּלִיט מִירוּשָׁלַם לְאמֹר הִפְתָּה הָעִיר" (יחזקאל ל"ג, כא), והכוונה לחורבן הבית.
215. הכוונה לספר זה, הואיל והוא כתוב בצורת שיר.
216. כלומר, חובר, נתחבר. נראה שהמחבר סבור שכיוון שהפעלים חבר, קשר, הם פעלים המתארים פעולה דומה, ולכן אם הראשון משמש לתיאור של כתיבת ספר, הרי שניתן להשתמש גם בשני לתיאור אותה פעולה. דומה שזה חידוש לשוני של המחבר. בתקופה מאוחרת יותר השתמשו בפועל זה לתיאור פעולת הכריכה של ספר (הקושר הוא הכורך), אבל לא לפעולת הכתיבה.
217. האות וי"ו נכתבה בין השיטין.
218. אפשר לקרוא גם: נכון, ולפי זה כוונתו לכל מי שמוכן לדעת.
219. סימן ההפסק כאן נמצא גם בכתב היד, והוא בא לצורך החרוז, אבל יש לקרוא: לכל נבון יודע אמונתו, ולפי זה אין כאן חריזה.
220. לכאורה צריך להיות: אל, וכן הוא לשון הכתוב (ישעיהו ס"ו, ה).
221. נכרתו, נתבטלו וכד' (על פי תהילים י"ח, מא: "וְאֵיבֵי נִתְתָּה לִי עֶרְף וּמְשַׁנְּאֵי אֲצִמִיתֵם", ועוד הרבה פסוקים כדוגמתו).
222. על פי ישעיהו נ"ט, יד: "כִּי כְשֶׁלָּה בְּחֹב אָמַת וּנְכַחָה לֹא תוּכַל לְבֹא".
223. כלומר, מכל רוח, מכל צד, וכן בירמיהו נ"ב, כג: "וַיְהִי הָרְמָנִים תִּשְׁעִים וְשָׁשָׁה רוּחָה", וכפירוש הרד"ק שם, ולא כפירוש רש"י.

הלשון²²⁴ לא פשטה חכמתם, בישראל בכל מקומות מושבותם, ושאר העם מבקשי תורה, אולי יש תקוה חשבו ללכת בדרך ישרה, לדעת משפטי התורה, והנה דרך לא סלולה, כאשר ימשש העור באפלה (דברים כ"ח, כט).

טעו היהודים, בהוראת התלמידים, ועוברי דרכים שאינם הגונים, הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים, פרעות בישראל פרעו, חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו, ומורים מה שלא ידעו ושמעו, כל אחד מהנה מדברי תורה מניבו,²²⁵ וכל רוח אין בקרבו, לכבוד עצמו ולא לקיים תורה מגמתו, ישלם יי' לעושה הרעה כרעתו, או לקנות ממון בונה שיחות,²²⁶ לקחת ענבים וזתים ועבדים ושפחות, המה המורים לפי אומד דעתם מה שלא ידעו, כל ששאלו מהם לא מנעו, אסור והיתר טבל ומדומע,²²⁷ הנוטע אוזן הלא ישמע, ולא חשו למה שאמרו החכמים, הנאהבים והנעימים, מגלה פנים בתורה שלא כהלכה (סנהדרין צט ע"ב), כי על כן הוא מרפא את ידי עושי המלאכה, וכל המהנה מדברי תורה להוציא דבה, אין לו חלק לעולם הבא (אבות פ"ג מ"א), ולא ישיתו על לב דעת ולא תבונה, שמדברי התורה נהנה, זה לכבוד עצמו וזה לקנות ממון מענהו,²²⁸ איש לבצעו מקצוהו,²²⁹ זה מורה לרבות,²³⁰ וזה מורה לחתנות,²³¹ עד שנזרק בישראל צד מינות, שהיו המינין רבים בימים ההם, ויתערבו עמהם, וילמדו מעשיהם (תהילים ק"ו, לה).

שאר גודרי פרצות,²³² נתפזרו בארצות, נמאסים כשמיר ושית, ואין איש מאסף אותם הבית, שכבו לארץ בנים עם אבות, בשוקים וברחובות, טרודים ונרדפים, יגעים ויעפים, רעבים גם צמאים, כל העם הנמצאים, בצוקה ובצרה, ואין כסות בקרה, לקרחים ולשרבים,²³³ בין סלעי' ושרבים,²³⁴ בין אריות וזאבים, ועם כל אלו היגונים, גדולים וקטנים, היו מטריחים עצמם, למצוא טרף, בקיץ ובחורף, להשיג הון וקנינים, ולא יומתו אבות על בנים, ולא מצאו מנוח לכף רגלם, ביגיעת כפיהם ומשתם ומאכלם, מימינם ומשמאלם, זהו טבע כל יוצאי רחם, בזעת אפם לאכול לחם, שכן נגזר על אדם בחטאתו,

224. נראה שרמז בזה ללשונו המשובחת של ספר משנה תורה, או שכוונתו לומר שהם לא כתבו בעברית, אלא כתבו בערבית או בערבית יהודית, או בארמית.

225. ראו לעיל, הערה 59.

226. ראו לעיל, הערה 54.

227. טבל ומדומע אינו נוהג בחוץ לארץ, ואפשר שרצה לומר שענו גם על שאלות הלכתיות שאינן מעשיות.

228. כלומר, המענה שלו. היינו דברי התורה שאומר.

229. לשון הכתוב בישעיהו נ"ו, יא.

230. אולי צריך להיות: לרבנות, וכך תהיה התאמה עם החרוז. לפי זה כוונתו, מלמד תלמידים לתפקיד רב.

231. כנראה הכוונה שהוא מלמד דיני אישות וכדומה.

232. נראה שכוונתו למלמדים ורבנים.

233. אולי כוונתו שאין כסות מתאימה כנגד הקרח והשלג, וכנגד השרב והחום. אבל הסגנון קשה שהרי פתח שאין כסות בקור, ואם כן תחילת המשפט הבא מיותר.

234. לא נתבררה משמעותה של המילה "שרבים" במשפט זה.

לאכול פתו בזעתו, ובניו לעבור בקעות, הרים וגבעות, וגנות ופרדסים ישמרון, אשר במעדר יעדרון, ולשאת העובד הקרדום וכליו על כתפיו, כל אשר נשמת רוח חיים באפיו, כך גזר על האדם שוכן ערץ, עוד כל ימי הארץ, אם האומות והלשונות, נחפזים אחר המזונות, ואחריהם בפיהם, בארץ תולדותיהם, בארצותם בגוייהם, ק"ו זאת האומה, הנטושה על פני הארמה, צפונה ונגבה וקדמה וימה, והולכים קדורנית, ופניהם אחרנית, במכה אנושה, ובעבודה קשה, משמיעים קולות ענות חלושה, ולא קול ענות גבורה, בגוים אין תורה, ואפ גם זאת בהיותם בארץ אויביהם, נתנם יי' לרחמים לפני כל שוביהם, ולובשם²³⁵ לפני היונים, רוח חן ותחנונים (זכריה י"ב, י).

[קטע יב. בשבחם של כמה מחכמי הראשונים]

בימים ההם ובעת ההיא, כששבת מהם קינים והגא והי, העיר יי' את רוח חסידיו, יריאיו ועבדיו, עמודי התהלה, יהודה לתפלה,²³⁶ ראשי הגולה, כגון כליל היופי, שלא היה בו דופי, רבינו סעדיה, המאיר אישון בארץ מאפליה (ירמיהו ב', לא). וכגון הגאון בעל שכל ובינה נאמו, הוד והדר עמו, דורש טוב לעמו, רבינו שלמה.²³⁷ ורבינו יצחק,²³⁸ חכמתו נשמעת עד למרחק. והחכם בכלכול ודרדע²³⁹ וישוי,²⁴⁰ רבינו יוסף הלוי.²⁴¹ והטוליטולי רבי מאיר,²⁴² בתבונתו לגלותינו האיר, בימיו לא נראה כמותו בכל חכמי ספרד, כי לעומק החכמה ירד, ומלבוש לא חרד, את בגדי השרד²⁴³ (שמות ל"ה, יט).

[קטע יג. שבחו של ר' יהונתן]

ולו היה תלמיד, ממרביצי התורה היה תמיד, ותבונתו, היתה אומנותו, כל היום יהגה בקול ערב, מן בקר עד ערב, הן בגלוי הן במחבוא, גם בלילה לא שכב לבו, ותמלא ארצו,²⁴⁴

235. נראה שכוונתו לומר: והלבישם, דהיינו שה' הלבישם לפני היוונים, לפני אומות העולם.

236. מליצה על פי נחמיה י"א, יז: "ראש התחלה יהודה לתפלה", וראו רש"י שם.

237. כלומר, ר' שלמה יצחקי, הוא רש"י.

238. הוא ר' יצחק אלפסי, הרי"ף.

239. על פי הכתוב: "ויחכם מפל האדם מאיתן האזרחי והימן וכלכל ודרדע" (מל"א ה', יא), נראה שיש להגיה: ככלכול. נראה שהמחבר נסמך על ויקרא רבה פרשה ט, מהד' מרגליות עמ' קעד: "וכלכל זה יוסף ודרדע זה דור המדבר שהיו כולן בני דעה" (וראו חילופי נוסחות אצל מרגליות).

240. ישוי היה מבני אשר (בראשית מ"ו, יז, ועוד). שם זה מצינו גם בבני שאול (שמ"א י"ד, מט), אבל לא מצינו ביחס לשניהם שהיו חכמים. אולי כוונתו "וישוי" היינו ומשתו אליהם רבנו וכו'.

241. הוא ר' יוסף אבן מיגש.

242. הוא ר' מאיר אבולעפיה, הוא הרמ"ה, שהיה בטוליטולה היא טולידו.

243. יש כאן רמז לתואר שבו כונה הרמ"ה בספרות הרבנית בת זמנו, "נשיא נשיאי הלוי", וכן נכתב גם על מצבתו.

244. הקריאה של שתי המילים הללו אינה ודאית.

ברצונו ובחפצו, שכל וכינה, ואין קצה לתבונה, ובמעדני הזמן בעט, זה שבתו בבית מעט, ולא היה פרנסתו, אלא במה שתזון חיתו,²⁴⁵ בכך הרגיל בקטנותו, עד ימי זקנתו, בתוך מדרשו היה לוחם בדברי חכמים, ככה יעשה החכם כל הימים.²⁴⁶

שמו רבינו יהונתן, כתר תורה בראשו נתן, והוא הבין בגמרא, בתוספתא וספרי וספרא, ובשאר ספרי הגאונים היתה תבונתו, איש איש ממלאכתו, ומכל הארץ באו לשמועתו, לשמוע חכמתו, ובשמעם נפלאו בעיניהם, ובעמדם תרפינה כנפיהם,²⁴⁷ היה גורס על פה לפניהם, בכל מקום ששאלו בפיהם, בשכל ובדעה, שלש דלתות וארבעה, ועל כל הספרים שראתה עינו, נטה אהלי אפדנו.²⁴⁸ גם הבין עניני סתרי משנה תורה ועיקריהם, ובא עד קצי סודותיהם, שמאסו בהם, אשר אין מוח בראשיהם, והיה מפתח פתוחם, כאלו הולידם והצמיחם, והיה אומר ההלכה בדעו,²⁴⁹ ומראה הדין באצבעו, בשני פעמים או שלש שפתח הספר קורצו,²⁵⁰ ובא עד קצו, אשרי יולדתו, וכל הקרב לשמועתו, אשרי תלמידיו, אשר יצקו מים על ידיו, ויתר חכמתו ותבונתו ותורתו וגרסתו, שלא אוכל לספר בשפתי, הלא הם כתובים על ספר ר' יהודה שבתאי.²⁵¹ והגאון הזה נולד בעירנו, והיה בדורנו, ובקונקא²⁵² (Quenca) היה מורינו, ומה שראו עינינו ספריו,²⁵³ ומה ששמענו מפי נבונים, עדים נאמנים. ושאר הגאונים בעלי חכמות, אשר לא נקבתים בשמות, וכל תלמיד שונה, וער ועונה, כי לא ידעתים אכנה, כל אחד מהם, להזהיר העם ממעשיהם, כיוון לחזקם בדת אלהיהם, ועומד בפרץ בעודו,²⁵⁴ וחרבו שלופה בידו (במדבר כ"ב, כג).

[קטע יד. למרות גדלותם של הראשונים היו ביניהם גם מחלוקות הלכתיות]

אלה הגאונים אשר זכרתי, ואחרים שלא כתבתי, הם למדו הדינין החוקים והמשפטים והמצוות, איש על דגלו באותות, אעפ"כ היתה מחלוקת ביניהם, במקצת דבריהם, כאשר כתבו בחבוריהם, וכמו שאזכור דרך משל, אם יאמר עלי חכם או סכל בדבריו כשל, הנה

245. כלומר, רק כדי חיותו.

246. על פי איוב א', ה: "כִּכָּה יַעֲשֶׂה אִיּוֹב כָּל הַיָּמִים".

247. על פי יחזקאל א', כד, וכוונתו כאן במליצה ששאר החכמים לא יכלו לעמוד לפניו מפני חכמתו.

248. על פי דניאל י"א, מה: "וַיֵּטַע אֶהְלִי אַפְדָּנוֹ".

249. כלומר, בדעתו. ולשון זה מצוי בפיוט: וישכיל בדעו ובשכלו (מחזור לשבועות, מהד' גולדשמידט-פרנקל, עמ' 266).

250. על פי משלי ט"ז, ל: "קִרְרַן שִׁפְתָיו". היינו מניע שפתיו ואומר את הכתוב בספר.

251. על ר' יהודה ראו: וידר (לעיל, הערה 2).

252. ראו לעיל, הערה 9.

253. אולי צריך להיות: ספרנו.

254. בדרך כלל מילה זו אינה עומדת בפני עצמה אלא היא חלק מביטוי, כגון בעודו בכוחו וכד', והמחבר קיצר כאן, וזו כוונתו.

העץ אם הברזל נשל, ²⁵⁵ ספריהם ירוני, אם לא הכחיש ²⁵⁶ האמת, ²⁵⁷ מי יכזיבני (איוב כ"ד, כה). ומקצת מחלוקותם כמו שתמצא במלותי, וכאשר קבלתי מרבותי, מהחכם רב החובל, ²⁵⁸ ר' יהודה זרובבל, ומשאר (דבריו) ²⁵⁹ חבריו המורים דבריו וחכמתם, יבוא שלום ינוחו על משכבותם, ואם אשנה מה שלמדתי בכל מאודי, הנה בשמים עדי (איוב ט"ז, יט). מקצת מחלוקותם אגידה, אחודה לכם חידה, זה ²⁶⁰ אומר ההרה לכו ונחבאתם שמה, וזה אומר למה, וזה אומר לך בוא בחדריך, וזה אומר בכר הגמל יהיה מדורך, וזה אומר קושט דברי אמת, וזה אומר לא כי בני החי ובנך המת, וזה אומר נחזיק בגזית הבדק, וזה אומר די לו להחזיקהו במשוכת חדק, ²⁶¹ עד יבוא ויורה צדק, וזה אומר רבים להטות ביחד, וזה אומר אלף אחד מפני גערת אחד, ²⁶² כך קרא בדבריי ²⁶³ איש לחבירו, אומר חילוף דברו, ולבלתי ירוא (יהושע כ"ב, כה).

[קטע טו. דוגמות למחלוקות]

1. מחלוקות בענייני שחיטה

ואלה מחלוקותם כאשר בהלכות, המה ערוכות, קשתותם דרוכות, כתבתים בדברי פקח, ²⁶⁴ שהם טובים מממכר ומקח, ישמע חכם ויוסיף לקח. והנה קדמתי המחלוקת הראשונה, מפני שהיא צריכה בכל עונה, שלש פעמים בשנה. ²⁶⁵ יש אומרים לכן גילו, עוף שנשברה

255. כלומר, הרי לפניך קת הגרון וברוק אם הברזל נפל ממנו. והמשל הוא שדברי התורה שאמר המחבר הם שרירים וקיימים ואין בהם טעות.

256. אם החולק על המחבר לא הכחיש את האמת, אזי אי-אפשר לומר על המחבר שהוא טעה.

257. הפסיק שכתבתי כאן נועד רק שנדע ששתי המילים האחרונות הן לקוחות מהכתוב, אבל מבחינת החרוז הוא מיותר.

258. בגיליון נוספה כאן המילה: שמו. יש להעיר כי בכינוי 'רב החובל' לאישיות רבנית השתמש ר' יונה בלחץ החרוז, ולעת עתה לא מצאתיו במקום אחר אלא רק במגילה לא ע"ב תוס' ד"ה ראש חודש. בלשון גנאי לאדם הנושא משרה רבנית מצאנוהו בגן המשלים והחידות לטדרוס בן יהודה הלוי (לעיל, הערה 40), חלק שני, כרך א, שיר תשס"ז, עמ' 137, וראו בכיבורים בעמ' 144.

259. על מילה זו נרשמו נקודות לסימן מחיקה.

260. האמור להלן הם משלים למחלוקת בין החכמים. זה אומר בכה וזה אומר בכה.

261. על פי משלי ט"ו, יט: "דָּרְךְ עֲצָל כְּמִשְׁכַּת חֶדְק", ועל פי רש"י זו גדר של קוצים, לאמור, בניגוד לאבן גזית הנזכרת קודם, הרי זו גדר שניתן לפרצה בנקל.

262. אולי רצה לומר שהרבים נהיו ביחד, בדעה אחת (אלף אחד), משום שאחד גער בהם ושכנע אותם, אבל לאמתו של דבר אין כאן דעת רבים.

263. אולי צריך להיות: כך קרה בדיבור. כלומר, כאשר אחד אומר דבר לחברו, חברו משיב לו ללא מורא שאין הדברים נכונים, אלא ההפך הוא הנכון.

264. נראה שיש לקרוא בציווי: פֶּקַח.

265. נראה שכוונתו לשלושת הרגלים שבהם שחטו עופות ובהמות לשמחת החג.

רגלו, מן הארכובה ולמעלה, אין בו תעלה,²⁶⁶ והעוף אסור מחמת מכתו, לכלב תשליכון אותו, וזה מודים, רוב התלמידים, ונתחלה²⁶⁷ להם הדבר, בעצם²⁶⁸ הבהמה שנשבר. או שהיתה מכה לשבירה קרובה, ורחבה ונסבה²⁶⁹ (יחזקאל מ"א, ז), או שנסדק הבשר, או שנתאכל מתרוצץ²⁷⁰ עד שנאסר, ²⁷¹ הנה נפחת ואינו נוגע בעצם כמו דלעת, או שנסדק כמין טבעת, כל אותו הבשר שהעצם חופה,²⁷² אשר לא יוכל להרפא, עד שלא נשאר מן הבשר אוכל²⁷³ יפה, טרפה היא מחמת אותו פרץ, מודעת זאת בכל הארץ. ואם קרה בזאת המכה ביד או בזרוע, עד שלא יוכל הבהמה להשתחוות ולכרוע, האבר אסור מחמת אותה המכה האדרת,²⁷⁴ ושאר הבהמה מותרת. וכן תמצא דין זה בעצמו, בעובר שהושיט ידו [חוץ] למעי אמו, צו חכמים ז"ל (חולין סח ע"א) אותו אבר להשליכו כנבלה, ושאר העובר מותר באכילה, בשחיטת אמו בחלבו,²⁷⁵ ראשו על כרעיו ועל קרבו. מטעם זה אסרו²⁷⁶ בשר העוף, וטמאוהו²⁷⁷ כבשר הקוף, בהשוותם שבירת שוק העוף לשבירת שוק הבהמה במיליהם, רב המקום ביניהם, ולהשוותם כך הסכימו התלמידים רב וצעיר, לא זאת הדרך ולא זאת העיר, מיעוט הגאונים²⁷⁸ דרשו בשפה ברורה, שהעוף מותר מחמת זה השבירה, והנה²⁷⁹ עיניכם רואות, וזה לך האות, שאין לעופות הנולדים, על²⁸⁰ לארכובתם גידים,

266. אין רפואה (תעלה, על פי ירמיהו מ"ו, יא: "לְשׂוֹא הַרְבִּיתִי וְהַרְבִּית קָרִי] רְפָאוֹת תְּעַלֶּה אֵין לָךְ) למכתו, והוא טרפה.

267. כלומר, התלמידים טעו בהוראה זו, משום שהשוו את טרפות העוף לטרפות הבהמה וכפי שמסביר והולך.

268. מילה זו קשה לקריאה, וכך נראה לי לקרוא כדי שיהיה מובן למשפט. מכאן ואילך מסביר ר' יונה את סברת האוסרים.

269. על פי יחזקאל מ"א, ז, ואולי כוונתו שהמכה מתרחבת ויש חשש גדול לשבירת העצם.

270. כלומר הבשר נאכל עד לעצם, או שהבשר נחתך לחתיכות (נתרוצץ) ונגלתה העצם. אולי צריך להיות מתרוסס, שהרי האמור כאן הוא על פי חולין עז ע"א וברש"י שם.

271. נראה צריך להיות: שנחסר.

272. כלומר, שהבשר חופה את העצם.

273. כוונתו אינה ברורה. אולי רצה לומר שלא נשאר בשר ראוי למאכל, וזה מעיד שבשר זה אינו יכול להירפא, ואולי רצה למעט את העור כמו שאיתא שם בגמרא. ראו גם: משנה תורה הלכות מאכלות אסורות פ"ה ה"ח.

274. המכה האדרתה, החזקה, ולעניין הדין עצמו ראו ברמב"ם הנזכר בהערה הקודמת.

275. כלומר, אם ישחטו את אמו, הוא יהיה מותר באכילה (ראשו על כרעיו וכו'), וגם יהיה מותר לשתות את חלבו. אבל זה בניגוד לפסק הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות פ"ה ה"ב, ואפשר שהמילה בחלבו כאן אין משמעותה החלב שלו, אלא מלשון חלב, מובחר, כמו "בְּהַרְיִמְכֶם אֶת חֲלָבוֹ" (במדבר י"ח, ל), ונראה כדוחק.

276. אותם תלמידים.

277. אין כוונתו מלשון טומאה וטהרה, אלא הכוונה שהוא אסור.

278. זו שיטה נוספת שלא כתלמידים.

279. עתה אומר ר' יונה את דעתו, וכל האמור כאן הוא במשנה תורה הלכות שחיטה פ"ח הל' יג-טו.

אלא מאצבע יתירה עד סוף הרגל שהוא קשקשים,²⁸¹ כמים לים מכסים, והם ששה עשר, לא הותיר ולא חסר, לכולם²⁸² מקום הלא אב אחד לכולם, כך מנו אותם בני אברהם ובני שם, המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם, לפיכך אם נשבר רגל העוף למעלה מארכובתו, מיד בודקין אותו, ואם כל הגידים שלמים ומנוקים כבר, קחנו ובואה כי שלום לך ואין דבר, ואם נפסק אחד ברובו, מיד נולד איסור בו, בדר ישב מחוץ למחנה מושבו, על כן יש לך להפנות לבך לדבר חכמה ותתבר,²⁸³ ותדע ותשכח ממוצא דבר, שלא חשו חכמים לעצם שנשבר,²⁸⁴ אלא שמא יפסקו מקצת הגידים, היושבים לעצם מצדדים, כך קבלו חכמים ביד רמה, מפי משה אב לחכמה, ומפי הגבורה, אשר לו העוז והתפארה, שהגידין מתחילין למעלה מן העקב²⁸⁵ בבהמה עד מקום שיסור הלובן מהגידים, והיו לאחדים.²⁸⁶ ובעוף הלכה סדורה, מאצבע יתירה, עד סוף הרגל שבה הנוצה נמצא,²⁸⁷ ולא יראו החוצה. הנה למדת עוף שנשבר רגלו למעלה מהארכובה, או נשבר או נשבה, כשרה ובלבד שלא יחתכו רוב²⁸⁸ הגידים הלבנים, שהם קשי עורף ועזי פנים. נחתכו שני הדקין,²⁸⁹ ונשאר האחד שיש לו שני חלקים,²⁹⁰ שחטוה ברחובות²⁹¹ ומכרוה לשווקים, נחתך האחד לברו, השנים יעמדו נגדו.²⁹² העצם השני מארכובה עד פרק השני משפטו, תלו אותו באש²⁹³ יצא לחוץ רובו או מיעוטו, ככתוב לעיל תבדוק ותעמול, אל תט ימין

280. נראה שנכתב: עד, ותוקן.

281. משנה תורה שם הי"ד. ראו בכסף משנה שהביא שהרמב"ם חזר בו. אבל הנוסח שעמד לפני ר' יונה הוא הנוסח לפני החזרה, וראו ברמב"ם מהר" פרנקל, במדור שינויי נוסחאות שצינו לראשונים שאף לפניהם היה הנוסח ברמב"ם כפי שהיה לפני ר' יונה.

282. נראה שיש כאן חיסרון (לפניו או לאחריו), שהרי משפט זה עומד בפני עצמו ואינו מתחרז.

283. על פי שמ"ב כ"ב, כז: "עם נְבֵר תְּתַבֵּר", וכתב הרד"ק: תתבר, משפטו תתברר. וכן עולה מהמזמור המקביל לו (תהילים י"ח, כז) שבמקום: "תתבר", כתוב שם: "תתברר".

284. חרוז ב דגושה עם בי"ת רפויה, וכן מצינו במקומות נוספים.

285. יש גורסים ברמב"ם, שם הי"ג: ערקב, ראו במהדורת פרנקל, ילקוט שינויי נוסחאות.

286. כלומר, שהם מתפשטים ונפזרים. סימן זה לא נזכר ברמב"ם אלא כך עולה מפירוש רש"י בחולין עו ע"א ד"ה דאגרמא ולבר.

287. לא נתבררו דבריו בדבר הנוצה, שהרי שם יש קשקשים כמו שכתב לעיל.

288. הרמב"ם פסק, שם הי"ט, שבעוף אפילו נחתך רובו של אחד מהם טרפה.

289. לכאורה משמע שגם משפט זה אמור בעוף, אבל לא כן הוא, אלא משפט זה ואילך אמור בבהמה. ראו ברמב"ם שם הי"ח, ור' יונה קיצר כאן יתר על המידה.

290. כלומר, שהוא עבה, ולכן יש בו שני חלקים בהשוואה לדקין.

291. כלומר, אין כאן טרפה. אבל המשמעות של 'ברחובות' כאן אינה ברורה די הצורך. אולי כוונתו שכאילו יש לשחוט בפומבי ולפרסם שאין כאן פקפוק בכשרות.

292. כלומר, השניים הם רוב כנגד האחד, ולכן אין כאן טרפה.

293. צריך להיות: באם. כלומר, דינו תלוי ועומד, אם יצא לחוץ וכו'.

ושמאל. עצם השלישי הסמוך לגויה,²⁹⁴ אפי' נחתך לגמרי כשרה הבהמה והצבייה, ועגלה יפהפיה (ירמיהו מ"ו, כ).

ועתה אין להרהר עלי בלבבכם, כי פי המדבר אליכם, האמת דברתי באלו העניינים, ואעידה לי עדים נאמנים, בבעלי השכל והתלמידים, שהאמת מודים, ולצד היושר נוטים, אע"פ שהם מעטים, וכל אחד שמורה האמת בניבו,²⁹⁵ בשכרו מטל השמים יהיה מושבו, ומי שתורתו בנחת ישמיע, יזהיר כזוהר הרקיע, והמקום יחדש טובו בכל חדש, והניחו אותו בלשכת הקדש, ואשר האמת אינם בוטים,²⁹⁶ ודרשו אל האובות ואל האיטים,²⁹⁷ ובזו דברי חכמים במיליהם, ומראה האופנים ומעשיהם, לקפץ בראשי עם הארץ מגמת פניהם, משונים בדבריהם, שקר נסכם ולא רוח בהם, אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל²⁹⁸ (בראשית מ"ט, ז).

[2. מחלוקת בענייני טרפות]

עוד יש ביניהם מחלוקת וגם תלונה, על ענין סירכא שבאונא, והיא דבוקה בעצם ובכשר בשניהם,²⁹⁹ ואין מפריד ביניהם, יש אומרים זאת המאורעה,³⁰⁰ אך את זה [לא]³⁰¹ תאכלו ממעלי הגרה השטועה, מפני קושי שבעצם אינו מעצם,³⁰² ולא חשו לבשר שחופו, מפני העצם שותפו, הנקב אינו מגינו,³⁰³ אוי לרשע ואוי לשכנו, הבשר רך והחסרון ישלים,

294. כלומר, לגוף הבהמה. אבל במקרה זה הבהמה טרפה וכדברי הרמב"ם שם הי"א, ולא נתבררו דברי ר' יונה כאן. אכן רק אם מדובר מהארכובה ולמטה יהיו דברי ר' יונה קיימים, אלא שלפי זה קשה להסביר את המילים "הסמוך לגויה".

295. ראו לעיל, הערה 59.

296. אולי צריך להיות: בטים, וכוונתו מביטים, ומצאנו לשון זו בפיוטים.

297. על פי ישעיהו י"ט, ג: "וְדַרְשׁוּ אֶל הַאֱלִילִים וְאֶל הָאֲטִים וְאֶל הָאֲבֹת וְאֶל הַיְדָעִים".

298. הסיום כאן עומד בפני עצמו, ואינו מתחרז עם האמור לעיל.

299. מקור הדברים בחולין מח ע"א: "א"ר נחמן ריאה שניקבה ודופן סותמתה כשרה. אמר רבינא והוא דסביך בבשרא". ונחלקו הראשונים בביאור הדברים, וכמו שר' יונה ממשיך בדבריו, והביא את דברי הרמב"ם ואביו שנחלקו בזה. בראשונים על אתר וכן בתוספות שם מצאנו דעות אלו וגם דעות נוספות בביאור הדברים.

300. כלומר, מאורע. אלא שלצורך החרוז כתב ר' יונה את הצורה: מאורעה. לא מצאתי צורה זו במקום אחר.

301. על פי ההמשך שיטה זו סבורה שהנקב מטריף, ואי-אפשר לומר שהעצם סותמו, וגם אין לומר שהבשר סותמו. שיטה זו הזכיר הרמב"ם בהלכות שחיטה פי"א ה"י, וציין כי גם "אבא מארי זצ"ל מן האוסרין". לכן יש להגיה. ואכן כך הוא בכתוב: "אך את זה לא תאכלו ממעלי הגרה וממפריטי הפרסה השטועה" (דברים י"ד, ז). ר' יונה קיצר רק את סופו של הפסוק.

302. המשפט אינו ברור. נראה שר"ל שהנקב אינו נסתם מפני שהעצם קשה, בניגוד לבשר שהוא רך ויכול לסתום את הנקב.

303. כלומר, הוא אינו מגן על הנקב, ואינו סותמו.

- והעצם קשה ורע מעללים, על כן לא יוכל לשמור, לא תחרוש בשור ובחמור,³⁰⁴ ואינם מתערבים לסתום נקב האונא, הא כדי פרזלא לא מתערב עם חסף טינא.³⁰⁵
- וי"א מאכילת בשר [אל] תתיאש, כי אם צלי אש, בין תנור וכירים, ובשל מבושל במים, ואין לחוש לסרכא, אם קצרה אם ארוכה, אם בבשר לכדו נאחזה, השמנה היא אם רזה, והנקב הבשר סותמו, ולא יודע מקומו, ואינו חושש אם העצם אינו מתחבר,³⁰⁷ כי נבל נבלה ידבר, מפני קשיותו אינו מגינהו, אל תביט אל מראהו, ואל גובה קומתו כי מאסתיהו, הבשר עומד במקומו ובו המחסור נשלם, וצדיק יסוד עולם, העצם אוסר והבשר מאשר, הלך אחר הכשר, ולעולם לא תפשע, ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע (מלאכי ג', יח).
- ראיה לדבר זה, כאשר תשמע ואתה תחזה, מדברי חכמים זכרם לברכה, שהם מרפא לנפש ולגוף ארוכה, והלכה זו על הראשונה גוברת, וכן הלכה מסודרת, נקב שבאונות נסתם בעצם ובבשר המה³⁰⁸ מותרת, כך פסקו חכמים לברכה זכרוניהם, וכך קבלו חסידי תלמידיהם, יכלו בטוב ימיהם. ועוד אביא ראיה, לחוזק התושיה, לפי דעתי מדברים שהאמת מורים, לכל המתחכמים, דבר אסור ודבר מותר גורמים,³⁰⁹ הרי זה מותר מדברי חכמים, כגון שדה שזבלה מזבל עבודה זרה (עבודה זרה מט ע"א), או מכרשיניה פטמו את הפרה (שם), או ירק שגדל בימות החמה תחת האשרה,³¹⁰ כל אלו מותרים דבר תורה, כמותם העצם (והעצם)³¹¹ והבשר שבסרכא הנקב ישמורו, ואיש את רעהו יעזורו. ועוד
304. על פי דברים כ"ב, י. דברי ר' יונה הם מליצה שמשמעותה ששני הדברים מנוגדים, העצם קשה והבשר רך, ואינם יכולים להתאחד זה עם זה ולסתום הנקב.
305. על פי דניאל ב', מג: "די [ודי קרי] חזית פרזלא מערב בחסף טינא... הא כדי פרזלא לא מתערב עם חספא". אף כאן זו מליצה בדבריו, כמו שברזל אינו מתערב עם חרס מטיט, כך העצם והבשר אינם מתערבים יחד לסתום את הנקב, וכמו שאמר לעיל.
306. לפי המשך דברי ר' יונה, עכשיו הוא מביא את השיטה הסבורה שהבשר סותם את הנקב ולכן מותר לאכול, ולכן יש להגיה.
307. כלומר, אם הסירכא דבוקה רק לבשר ודאי שהבשר סותם את הנקב, ומותר לאכול. אמנם לשיטה זו גם אם הסירכא דבוקה לבשר ולעצם מותר לאכול, ושיטה זו היא בניגוד לשיטה הקודמת שהזכיר. שיטה זו היא שיטת הרמב"ם כפי שהזכיר בהמשך דבריו. יש להוסיף כי אם הסירכא דבוקה רק לעצם הרמב"ם (בהלכות שחיטה שם) אוסר, ונראה שזו כוונתו כאן, וכן בהמשך דבריו: "העצם אוסר והבשר מאשר". אמנם הראב"ד שם מתיר גם במקרה זה.
308. אולי צריך להיות: הבהמה.
309. לכאורה ראייתו תמוהה, שהרי בדין של דבר האסור ודבר המותר המעורבים זה בזה אנו באים מדין ביטול, וגם לאלו הסוברים דזה וזה גורם הוא מטעם שהאיסור אין בו ממש וכמ"ש אבני מלואים על אבן העזר לר' אריה ליב הכהן, חלק שו"ת סי' ו ד"ה איכא, וריש סי' ז, הרי ביחס לסירכא אנו באים לדון על פי המציאות, לאמור אם הנקב נסתם אם לאו.
310. על פי משנה שם מח ע"ב. אלא שצ"ע שהרי אם אמרינן שזה וזה גורם מותר, אזי מותר לזרוע תחתיה ירקות בין בימות החמה ובין בימות הגשמים, וכן פסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה פ"ז הי"ד.
311. מילה זו מיותרת, מה עוד ששיטת הרמב"ם שסירכא הדבוקה לעצם לבד אסורה. ראו לעיל, הערה 307.

שהתירה רבינו משה מימון, לכל ההמון, ואין ספק שנשא ונתן בזה ההלכה החמורה,³¹² להכין אותה ולסעדה, ודקדקה מאחר שאמר (הלכות שחיטה פי"א ה"י) אבא (ו)מארי מן האוסרים, ואני מן המתירים, כל רודפיה השיגה בין המצרים³¹³ (איכה א', ג).

[3] מחלוקת במספר הערכות שבלולב]

אם להסתכל בדברי לא תלאה, עוד תשוב ותראה, מחלוקת ותמורה, בין מרביצי התורה, יש מי שהתיר ערבה באגד הלולב ליפותה במשאת, כאשר יוכלון שאת,³¹⁴ וגאונים אחרונים פירשו שהיא פסולה אלא בשני בדים, ואם הוסיפו נפסלה ביד התלמידים, מפני שיש בה דופי, לשוא תתיפי (ירמיהו ד', ל).

[4] מחלוקת בנטילת ידיים אם היא לפני הקידוש או לאחוריו]

בדברי היה בוחר, לכה אתי אל מקום אחר, ותראה ברוב המקומות, האנשים אשר נקבו בשמות, בלילי ימים טובים ושבתות, כשיושבים במסבות, הם מפורשים,³¹⁵ שנוטלין ידיהם ואחר כך מקדשים, הבן וההור, ³¹⁶ השלחן הטהור, וכת קטנה,³¹⁷ אינם מודים בזה הטענה, והם מעטים אצל השונים,³¹⁸ אנשים חכמים ונבונים, הלא הם יורוך ויאמרו לך,

312. מילה זו אינה מתחרזת עם ההמשך, ולכן אולי צריך להיות כאן: החמורה, אלא שלא מצאתי ביטוי זה (הלכה חמורה) במקום אחר.

313. כדרכו של ר' יונה הוא משתמש בפסוק כפי שצוין. אלא שלא ברור כל כך מה הקשר בינו לבין העניין הנדון. לכאורה היה מקום לומר שר' יונה רמז בזה לראב"ד שחלק על הרמב"ם בפרט מסוים בהלכה זו וכמצוין לעיל בהערה 307, אבל לא נראה לי שהשגות הראב"ד על הרמב"ם היו ידועות לר' יונה. לכן נראה לומר שכוונתו שבהלכה זו נחלקו חכמים, והשיגו זה על זה.

314. כלומר, שניתן להוסיף על מספר הערכות שבלולב, וכך כתבו הגאונים והובא בטור סוף סי' תרנ"א. אבל הרמב"ם בהלכות לולב פי"ז ה"ז, כתב שניתן להוסיף רק בהדס ולא בערבה, וחלקו עליו וכתבו שגם בערבה מותר להוסיף. יש אומרים שהרמב"ם חזר בו והסכים שמותר להרכות גם בערבות. ראו פירוש ר' מנוח על הרמב"ם שם, וברמב"ם מהדורת פרנקל בשינויי נוסחאות ובציונים שם. מקורות רבים בנושא זה הביא רב"ש המבורגר, בספר מנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש א, ירושלים תשמ"ח, עמ' ר, הערה 1.

315. אולי כוונתו לומר שנוהגים מנהג של פרושים, מהדרים.

316. קיצור של: הורה, לצורך החרוז.

317. משמע מדבריו כי רוב הפוסקים סבורים שיש ליטול ידיים לפני הקידוש, ורק מעטים (כת קטנה) סבורים שיש לקדש ואחר כך ליטול ידיים, ואכן הסוברים שיש ליטול ידיהם קודם הקידוש הם הרבים: ר"י נ' גיאת, **שערי שמחה**, ח"א, פירטא תרכ"א, עמ' ו; ר"י אלברצלוני, **ספר העתים** סי' קנז; תלמיד ר' יונה על ברכות, דפ' וילנה, דף מא ע"ב ד"ה נוטל; **שו"ת רשב"א**, סי' קפ, תשנ"ב, ועוד. אבל הרמב"ם הלכות שבת פכ"ט ה"ו סבור שקידוש קודם. ראו בירור נרחב בכך אצל רב"ש המבורגר, **שרשי מנהג אשכנז** ב, בני ברק תש"ס, עמ' 258-278.

318. כלומר, אצל הלומדים.

ודבריהם קשור בתוך שכלך, בליל שבת ויום טוב צריך לקדש על יינם, במקום סעודה על שולחנם, ואחר כך נוטלין ידיהם ומברכין המוציא בנאמם, ככה יאכלו בני ישראל את לחמם. עוד הגדילו והוסיפו, וכח החליפו, שאם שכחו ונטלו ידיהם, אסור לקדש על יין משתייהם, ובמקום ברכת היין הפת להוציא, בברכת המוציא,³¹⁹ על שתי ככרות בדיניהם, ואכלו אותם אשר כופר בהם, אחר שיפתו,³²⁰ ויין לא ישתו (יחזקאל מ"ד, כא).

51. מחלוקת בעניין אפיית לחם בשבת בידי גוי והבאתו

עוד אשמיעך עזות, ודע לך זאת, הורו מקצת המורים, באותן החבורים, לכל בן וכת, שבשביעית³²¹ בלי לחם שבת, לאכל או פתם, חם בשבת פת, וזה דבר ברור שירבה הנחתום במלאכתו, בשביל ישראל שיאכל ממנו בשבתו, וישלח הפת דרך חצירות, או מבואות שאין להם לחי וקורות, ויאמרו אמרו ללא עמי, לכו לחמו בלחמי, ולמחר יפרעוני דמי הפת במשקלו, איש לפי אכלו, ומודה בזה הן תלמיד הן תנאי,³²² היין טב בעיני יי' (ויקרא י', יט).

61. מחלוקת עד איזו שנה נאסר פרי העץ לאכילה

הרף ואגידה לך ולא אחשה, מחלוקת הגאונים ורבינו משה, הבין בדברים הנקיים, ובחרת בחיים. יש אומרים כל הנוטע אילן מאכל, ממנו לא יאכל, עד שנה החמישית מפריו יאבו, לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו, והנה כתוב בספר בדיו, ובשנה החמישית תאכלו את פריו (ויקרא י"ט, כה), אע"ף שחלל הפירות או פדה בשכרו עדיין אסור הפרי לסעודה וצריך שיתר³²³ גם האילן בשנה החמישי, ובכך יצא לחפשי, על כן נאסר פרי האילן עד שנה חמישי, ופריו אסור בהנאה בכל יחזיו, כי ערלים יהיו. ורבינו משה גדול העצה, לדבר בזה הענין רצה,³²⁴ ופי' שנטע אילן אסור בהנאה כל שלש שנים, ותהי חוק לישראל לפנים, ובאלו השנים נקרא ערלה, ופודה בשנה הרביעית ומותר באכילה, והפדיון בפרוטה, אפי' הכסף מגרוטה, או תחלל הפירות בפירות אחרות ודים, ותשליך במצולות ים, וכן נצטוינו

319. משנה תורה שבת פכ"ט ה"י. ראו: שרשי מנהג אשכנז (לעיל, הערה 317), עמ' 278-287.
320. לא נתבררה משמעות מילה זו.

321. מכאן ועד המילים: וזה דבר, יש כאן שיבוש, אבל כוונתו מוכנת, שהיה מנהג לקחת מאת הגוי פת חמה בשבת. ראו ב"י או"ח סי' שכה, שכתב את המקורות בעניין זה. שמענו על מנהג זה גם בזמן מאוחר בשו"ת משפט וצדקה ביעקב, ח"ב סי' מד. כאן נוספו איסורים נוספים של הוצאה ושל מקח וממכר.

322. נראה שזו צורה מורחבת של המילה: תנא, ונעשתה לצורך החריזה, ומשמעותה חכם (לאו דווקא מתקופת המשנה). ראו לעיל, הערה 144.

323. אולי צריך להיות: שייותר, היינו שהאילן יישאר כמו שהוא ולא יאכלו את פריו עד השנה החמישית. שיטת גאונים זו נזכרת במשנה תורה הלכות מאכלות אסורות פ"י הי"ח, וראו שם במפרשים, ובפירוש הרא"ש למשנת מעשר שני פ"ה סמ"א.

324. הלכות מעשר שני ונטע רבעי פ"ט.

מפי משה מסיני, ובשנה הרביעית קדש הילולים ליי" (ויקרא י"ט, כד), ובשנה החמישית יאכלוהו בלי פדיון, עם עני ואביון. ומצוה זו אינה נוהגת אלא בארץ ישראל לכל יושביה, בשבת ישראל בחשבון ובכנותיה, ובערעור ובכנותיה, בין בפני הבית בין שלא בפני הבית וההיכל, שנא' כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל (ויקרא י"ט, כג).
הנה כתבתי מקצת טענות ודינים, שהיו בין הגאונים, ואתה תחזה בעין שכלך, ובראת³²⁵ לך, הראוי והאיפשר, ועשית הטוב והישר, ועתה אשוב למה שהחילתי להראות, את מנחת הקנאות (במדבר ה', כה).

[קטע טז. הגורמים לקושי בלימוד תורה: קשיי השפה, רבנים שאינם ראויים]

ובהאריך הענן על עינינו, ברבות שנות גלותנו, נשתבשו לתלמידים חבורי גאוננו, ואבדה חכמת חכמינו, אין יורה דעה, ואין מבין שמועה, בין לאסור למותר, וכינת נבוינו נסתת, ולא יכלו להבין חכמת סתרי ההלכות בארץ שבים, ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים, וכמה חפשו נבוני מדע ותלמידיהם, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם, וצללו במים אדירים להוציא אחלמה,³²⁶ והעלו בידם חרש מחרשי אדמה, נלאו למצוא מצפוניה, אור חשך בעריפיה (ישעיהו ה', ל), בשדות זריזים ותנאים³²⁷ והתלמידים, והיא כתובה מלשון יחידים, ומלשון כשדים, מפני שנתבלבלה שפת אותן הדורות, עם לשונות האחרות, זו מזו משונה, כי בעברית לא תתחברנה, ארמית יונית פרסית אשורית, מעורבות עם לשון העברית, וכיניהם³²⁸ חצי מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית, וכל זאת נקל אצל עמוד³²⁹ חכמת התלמוד, הוא עקר השכל והבינה, הוא ענין פירושי המשנה, ועומק חכמת הפרדס החשובה, עם חכמה אחרת מרובה, כל מעיינות תהום רבה, והמבקש לדרוך שבילי הפרדס, לא יוכל להם להכנס, אלא על ידיו ועל רגליו, והנה אימה חשכה גדולה נופלת עליו, ותעה מאולמי התבונה לאיליו,³³⁰ ומאתי קו לתאו בצותיו וגבאיו,³³¹ והודו נהפך עליו למשחית ותארו,³³² סמר מפחד בשרו, לדון במדות שהתורה נדרשת לילה ואישון, ואיננו מניח לו לישון, החכם המאלף, לעצמו ולאחרים אחד מני אלף, ועוד שהולכים אחר ההבל, כל יושבי תבל, ואחר שיגע ועמל מכל בני עירו, להשתמש לאורו, להג הרבה יגיעת

325. כלומר, ותבחר, על פי יהושע י"ז, טו: "עֲלֵה לְךָ הַיַּעֲרָה וּבְרֵאתָ לְךָ שָׁם בְּאַרְץ הַפְּרָזִי וְהַרְפְּאִים", וכפי אחד הפירושים שכתב שם הרד"ק.
326. אבן יקרה (על פי שמות כ"ח, יט), והוא משל לדברי תורה.
327. כלומר, החכמים. ראו לעיל, הערה 144.
328. ראו לעיל, הערה 57.
329. ראו לעיל, הערה 58.
330. לא נתבררה משמעות המילה. גם הביטוי: אולמי התבונה, אינו ברור ואינו מוכר. אולי כוונתו: כוח, חוזק התבונה, על פי תהילים ע"ג, ד: "וּבְרִיא אוֹלָם".
331. משפט זה אינו ברור, וסופו נסמך על יחזקאל מ"ז, יא: "בצאתו [בצאתו] קרי = ביצותיו] וּגְבָאָיו וְלֹא יִרְפְּאוּ לְמַלַּח נַתְנֹו".
332. סימנתי פסיק רק לצורך החרוז, אבל יש לקרוא את המשפט ברצף.

בשרו, ואין לו אלא שכרו, וידיעת פשט הלישנא, אבל לא עומק התבונה, ועל זה רבתה מחלוקת ותלונה, כאשר דברתי בראשונה, כי רבו על השונה מי מעין הנובע, והוא עיף ויגע, והתלמידים שאינם הגונים, העיקר אינם מבינים, ודורשים הדת לכמה פנים, ודתיים זה מזה שונים, לכמה ענינים, כאשר ימשש העור בבנינים, אם גזית אם אבנים, אם ארוחים³³³ או לבנים, ולא נתברר גם לזקנים, שקיר נטוי בונים, וטחים אותו הטפל, השפלה הגביה והגבוה השפל, והמתנשא בחכמתו,³³⁴ ויתהלל בגבורתו, נשאר כבני גילו, ואין יתרון בכל עמלו, להעמיד דין התורה על תלו, אבל ידמה בכל עניניו, שהוא חכם בעיניו, גם בעיני שכיניו, העומדים לפניו, ויקר שמו בפי כל ריע ועמית, מפני שהרגיל בלשונו לשון ארמית, ויזמן חביריו להיות לפניו עתידים, ללמדם ספר ולשון כשרים, בדורו אין יודע ואין מקיץ לבודקו, כי נפלו בבור לעומקו, ולמודיו עד הברכים וחוקרו ודורשו, לא יבין פירושו, אם קמח אם סולת, או שמא יש בו פסולת, או שבור או יבלת, גם מסכת שפי' התלמיד בניבו,³³⁵ מה שכדה מלכו, פירוש או מצוה, ונתן טעם בה, כדי שלא יתבזה בעיני העם, כמעט שיצמת,³³⁶ פירוש של אמת, ואם נשאל לפניו שאלה קשה, נתבייש³³⁷ לומר שלא ידעתי פירושה, או דורשה, ועל כן פשטו הפירושים, הפתלתולים והעקשים, והמצות לא טובות, כאשר לעיל נכתבות, שמעו נא בעלי שכל ומזמה, אם יתכן להחליפ מצוה וחכמה, בשקר ובמרמה, אם ינתשו מים קרים,³³⁸ להצוב להם בורות בורות נשברים (ירמיהו ב', יג).

[קטע יז. חשיבות פועלו של הרמב"ם]

כמעט קט נשכחה תורה שבעל פה, והיה התלמוד נספה, מפי רוב ההמון, לולי משה עמד בפרץ לפנינו בנו מימון,³³⁹ נשארה הארץ מדבר וציה, שמה ושערוריה, על כן יאמרו המושלים על איש אמונים, אשר כגובה ארזים גבהו וחסון הוא כאלונים (עמוס ב', ט).

אַרְיָן³⁴⁰ מְנוֹדָחָה³⁴¹ וְשִׁמְמוֹן
 חֶשְׁכוֹ עֲרִיפִיָּה³⁴² זִמְן³⁴³ קַדְמוֹן

333. צריך להיות: אריחים.
 334. דומה שאף כאן מדבר על התלמיד, החושב עצמו כאילו הבין.
 335. ראו לעיל, הערה 225.
 336. ראו לעיל, הערה 221.
 337. כלומר, יתבייש.
 338. כלומר, עזבו מים קרים, והכוונה לדברי תורה אמתיים המשיכים את הנפש כמים קרים.
 339. ראו לעיל, הערה 138.
 340. בגיליון נכתב באותיות שונות וקטנות מאותיות השיר כך: "שתי תנועות ויתר, שתי תנועות ויתר, ושתי תנועות". כוונת הכותב היא ללמדנו מה משקל השיר.
 341. על פי ישעיהו ח', כב, וראו במפרשים שם, ור' יונה כתב צורה זו בלשון נקבה לצורך המשקל.
 המילה בלשון נקבה נמצאת בראשונים. ראו לדוגמה: דיוואן שמואל הנגיד, מהד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 103, ועוד.
 342. על פי ישעיהו ה', ל.

תָּמַר וְתַפּוּחַ וְלֹא עֶרְמוֹן	צִיָּה כְּאֵין מִים וְלֹא שִׁיחַ
נִעְבֵּד וְהַעֲבֹד וְהָאֶרְמוֹן ³⁴⁴	כִּי יִשְׁכְּנוּ מִיָּנִים וְגַם כּוֹתִים
כִּי שָׁכְחוּ תּוֹרָה ³⁴⁶ וְגַם אֲמוֹן ³⁴⁷	הָיוּ בְּנֵי אִישׁ תָּם ³⁴⁵ לְמַס עוֹבֵד
דָּמוּ לְמִי בְּכָל וּמִי דִימוֹן ³⁴⁹	כִּי נִסְתָּם ³⁴⁸ גִּיחוֹן וְשִׁילוּחַ
צָמְאוּ לְמִי גֶשֶׁם וְטַל חֶרְמוֹן	עַץ הַתְּבוּנָה נִפְסַק מֵהֶם
חָמַל עָלַי נְשִׁים וְעַל הַמוֹן	רָאָה אֶלְהֵינוּ בְּעַנְיֵינוּ
נָבִיא וְגַם נָגִיד ³⁵¹ כְּנִיָּן ³⁵² שְׁלֹמוֹן	הַקִּים לְמִשָּׁה בְּמָקוֹם מִשָּׁה ³⁵⁰
פָּתַח שְׂבִיל מַדְבָּר וּבִישִׁימוֹן	הָאִיר אֲדָמָה הַמְּנוֹדָחָה
דָּרְדַּע ³⁵⁴ לְעוֹמְתוֹ כְּרֹאשׁ אֲגָמוֹן ³⁵⁵	חָכַם עָלַי הִימָן ³⁵³ וְגַם כְּלָפוֹל
הִרְוָה צָמְאָם עִם פָּרִי רְמוֹן	עָמוּ בְּמוֹ דְשָׁן ³⁵⁶ וַיִּין חֶלְבוֹן ³⁵⁷
פָּרַס וְאִישׁ פָּרָא בְּנֵי ³⁵⁸ עֲמוֹן	דָּחָה לְשׁוֹן כְּשָׂדִים וְגַם יוֹן
בָּנָה עָלֶיהָ מְגָדֵל ³⁵⁹ אֶרְמוֹן	הִשִּׁיב לְשׁוֹן קֶדֶשׁ לְקַדְמוֹתָהּ
כִּי נִסְתָּם ³⁶⁰ פִּיהוּ כְּפִי גִימוֹן ³⁶¹	אֲדָמוּ פָּנָי חָכַם וְגַם מוֹרָהּ

343. כלומר, מזה זמן רב.

344. נראה שכוונתו לבית עבודה זרה, או לבית מפואר שבו נמצאים הנעבד (עבודה זרה) והעובד (עבודה זרה). כלומר, אלו השליטים עתה בארץ ישראל.

345. בני יעקב, כלומר, בני ישראל.

346. מילה זו נכתבה בגליון. המילה: שכחו, מנוקדת בכתב היד.

347. כינוי לתורה, על פי ריש בראשית רבה: "ואהיה אצלו אמון (משלי ח', ל)... אמון אומן, התורה אומרת אני הייתי כלי אומנתו של הקדוש ברוך הוא".

348. הניקוד נמצא בכתב היד, ללא הדגש. לפי הניקוד הזה לפנינו לשון הווה. אולי עדיף לנקד בפתח שהוא לשון עבר.

349. על פי ישעיהו ט"ו, ט.

350. במקום משה רבנו הקים את משה בן מימון.

351. יש כאן שני תארים לרמב"ם שאינם רווחים, וראו במבוא אות ו.

352. מנוקד בכתב היד וללא דגש. ועל משמעות הדברים ראו במבוא אות ו.

353. הוא (הרמב"ם) חכם יותר מהימן.

354. ראו לעיל, הערה 239.

355. ישעיהו ט', יג, על פי פירוש הרד"ק.

356. על פי ישעיהו נ"ה, ב (ועוד): "וְתִתְעַנֵּג בְּדָשָׁן נִפְשָׁכֶם".

357. על פי יחזקאל כ"ז, יח.

358. הניקוד נמצא בכתב היד, ללא הדגש.

359. הניקוד של שתי המילים הללו (עליה מגדל) נמצא בכתב היד, ללא הדגש.

360. הניקוד נמצא בכתב היד, ללא הדגש.

361. במשנה שבת נד ע"ב: "ואין העגל יוצא בגימון", ובגמרא שם: "מאי עגל בגימון? ... בר נירא", וכתב רש"י: "עול קטן שמניחין לעגל בצוארו, שיהיה למוד לכוף ראשו לכשיגדל". אבל בירושלמי שם יש שתי דעות נוספות: "רב חסדא אמר פינקסה, אבא בר רב הונה אמר שרתועה", ולפי פירוש פני משה שם הוא מחסום לפה.

הוֹבִישׁ לְאַרְסָטוֹ³⁶² וְאֶפְלָטוֹן
 קָנְאוּ לְיַפְעָתוֹ עֲצֵי עֵדֶן
 לְשׁוֹב לְמִצְרַיִם תָּנוּ נָא רֹאשׁ
 אִי זֶה אֲשֶׁר נָבֵא כְּמוֹ מֹשֶׁה
 אֲשֶׁרִי אֲשֶׁר יִצַק עָלַי יָדָיו
 אֲבֹקְרָאט וְגֵאֲלִינוֹס וְטַבְרִימוֹן³⁶³
 סָפְדוּ כְּמוֹ מִסְפַּד הַדְּרִימוֹן³⁶⁴
 לְרֹאוֹת דְּמוּת זָרְעוּ בְּנֵא אָמוֹן³⁶⁵
 קָרְאוּ בְּקוֹל גְּדוֹל בְּנוֹ מִיְמוֹן³⁶⁶
 מִיִּם אֲשֶׁר נִמְשַׁל כְּבֶן אָמוֹן³⁶⁷

הוא קם מפאתי מזרח, והורו כשמש זרח, על כל ישראל צדקו סרה,³⁶⁸ הוא הסיר הטעיות והשגיאות, והאובות והידעונים והאיטים,³⁶⁹ ולמד בישראל חוקים ומשפטים, במצות יקותיאל,³⁷⁰ והוא החל להושיע את ישראל, ערך שולחנו באילים ומריאים, גדיים וטלאים, ושבעו מטבחו רעבים גם צמאים, עניים ונשיאים, טהורים גם טמאים, והתעדנו במעדנות ומבריאות מאכלו, איש לפי אכלו, וחסו בצליו,³⁷¹ כיד אלהיו הטובה עליו. נער חצנו,³⁷² תפש³⁷³ בכל החכמים, הצפונים והמפורסמים, הנסתרים והגלויים, בבליים ירושלמים עבריים,³⁷⁴ לא היה דבר אשר לא חפש מחוץ ומבית, מגדיש ועד קמה ועד כרם זית, איזן וחקר תיקן משליהם, פירושיהם פשטיהם ועניניהם, לקדם³⁷⁵ לקטם ופדיים,³⁷⁶ ממזרח וממערב מצפון ומים, קבצם מכל מקומות מושבותם, והושיכם במקומותם, איש על מחנהו

362. הניקוד המקובל הוא: לְאַרְסָטוֹ, ואינו מתאים למשקל. לפיכך ניקדתי אחרת בהתאם למשקל.
 363. בן הדרד בן טברימון בן חזיון מלך ארם נזכר במל"א ט"ו, יח, ואפשר שהוא גם כינוי שהיה מקובל לחכם מאומות העולם.

364. על פי זכריה י"ב, יא.

365. לדבריו, זרע הרמב"ם נמצא בנא אמון, שהיא כידוע אלכסנדריה של מצרים. והואיל ודבר זה אינו ידוע לנו, לכן נראה שיש כאן מליצה בלבד ונא אמון לאו דווקא, אלא כוונתו שזרעו של הרמב"ם נמצא במצרים.

366. ראו לעיל, הערה 138.

367. הוא אישיהו, שעליו נאמר: "וְכִמְהוּ לֹא הָיָה לְפָנָיו מֶלֶךְ אֲשֶׁר שָׁב אֵלָהּ ה' בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מַאֲדוֹ כְּכֹל תּוֹרַת מֹשֶׁה וְאַחֲרָיו לֹא קָם כְּמֹהוּ" (מל"ב כ"ג, ח).

368. כיסה (כלשון שמות כ"ו, יב): "חֲצִי הַיְרִיעָה הָעֹדֶפֶת תִּסְרַח עַל אַחֲרֵי הַמִּשְׁכָּן".

369. על פי ישעיהו י"ט, ג.

370. ראו לעיל, הערה 205.

371. ראוי יותר לומר: בצלו, והפכו ללשון רבים מפני החרוז. אלא שלשון רבים במקרא היא: צללים.

372. בכתב היד: חצניו, אבל על האות יו"ד יש ניקוד לסימן מחיקה. בהקדמת הרמב"ם למשנה תורה נאמר: "ומפני זה נערתו חצני אני משה וכו'".

373. אולי צריך להיות: חפש, כמו בהמשך דבריו.

374. כנראה כוונתו לשאר דברי חז"ל, בנוסף לבבלי ולירושלמי.

375. על האות דל"ת יש ניקוד לסימן מחיקה. אבל גם כך המילה אינה ברורה, ואפשר שצריך למחוק את כל המילה הזו.

376. אולי צריך להיות: ופריים. כלומר שליקט את הפרי שלהם, וכוונתו לדברי תורתם, ואולי אפשר להציע: לקחם (במקום: לקדם) לקטם ופדיים, כאשר המילה האחרונה היא במשמעות של פדיון.

ואיש על דגלו לצבאותם, אחר כך צרפם וזקקם, בחנם ברום וחקקם, והפריש מהם כל דברים שאינם צריכים לעם הזה, וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה, זרה במזרה וברחת, עלון ומנחת,³⁷⁷ והשאיר כל מלה ישרה ונוכחת, ויהיו לאגודה אחת, אחר כך חלקם ושקלם ומדדם בד בוד, משפחות משפחות לכד, כאשר מצאה ידו, וישת לו עדרים לכדו, מכל אלו הדברים המזוקקים והברורים, חבר ארבעה עשר ספרים, כלם נכוחים למבין וישרים, אין בהם פח ולא מוקש, ואין בהם נפתל ועקש, כלם כוללים כל המצות ביחד, כמו שנתנו מרועה אחד, בשפה ברורה, במלה טהורה, דרשו מעל ספר יי' וקראו אחת מהנה לא נעדרה (ישעיהו ל"ד, טז).

ולהורות על יושר מעלליו, להראות העמים והשרים מילוליו, אלה הדברים חברתי, ובפתיחת דברי קצת שבחים זכרתי, להיות לפה ולמליץ, אצל החולץ³⁷⁸ ויליץ, שמרדו על ספריו, וחלקו על דבריו, בלי שכל הרבו עליו תלונה, ואין בהם תבונה, כל זה השנאה מתחרות ומקנאה,³⁷⁹ יען נמצאו בקריאת אלו הספרים בעלי בינה, בכל מדינה ומדינה, וגם כל המצות, כפי כל העם נתאוות, ובלבם נכתבות, לאלפים ורבבות,³⁸⁰ והפותח אלו הספרים, לדרוש דברים המסורים, דינים ומשפטים וחוקים, מהם לא ישובו ריקים, וילמד בלי יגיעת בשרו, ובלא סמירת שער, מצות וחוקים, ומשפטים צדיקים, גלויים וחשובים ומתוקים, מדבש ונופת צופים וכל דבר חכמה, ושכל ומזמה, אשר בקש מהם מלך ותפסר,³⁸¹ לדעת חכמה ומוסר, מהם לא יחסר, לתת לפתאים ערמה, לבחורים דעת ומזמה, לישישים עצה ותהלה, כל היום וכל הלילה, שם נמצאו עיקרי המצות אבות ותולדותם, דברי חכמים וחידותם, ואת כל המוצאות אותם, גם תמצא במשנה תורה, תורה שבכתב ושבעל פה הסדורה, בסיני במדבר, לא יחסר כל דבר, ללמוד הלמד בלי עצבון, ובלי יגיעה ודאבון, כל ההלכות והענינים, סקל המסילה מהאבנים, ישר כל הדרכים לערי מקלט בשכלו, כי מיי' היתה לו, ובאזני החולקים לא טובה השמועה, כי מלאה הארץ דעה, כי זה משה היה סבה, להדליק בלבם אש להבה, ויחרקו שנס, לבלעו חנם, ויתגודדו כמשפטם עד שפוך דם, וישימו לו לבדו ולהם לבדם, כבר רצה במעשיו האל, וינהו כל ישראל אחרי תורת יקותיאל,³⁸² והביטו אחרי משה, כמלוה כלוה כנושה, כי הואיל משה באר את

377. על פי בראשית ל"ו, כג: "וְאֵלֶּה בְּנֵי שׁוּבֵל עֶלְוֹן וּמְנַחֵת וְעֵיבֵל שְׁפּוֹ וְאוּנָם" וגו'. כלומר אלו היו בנים שאינם ראויים, והמחבר השתמש בכך לדימוי לדברי תורה שאינם ראויים, שהרמב"ם זיקקם.

378. כלומר, אצל מי שדוחה את דבריו כמו חולץ הדוחה את יבמתו.

379. האות מ"ם במילה זו נכתבה מעל המילה.

380. לכאורה היה אפשר לומר שרמז כאן לספר המצוות של הרמב"ם שקבע בו י"ד שורשים למניין המצוות, והשיג בו על חכמים אחרים שטעו במניין המצוות. אלא שאני מסופק בזה לא רק בגלל הביטוי "לאלפים ורבבות" שאינו מתאים לטעויות במניין המצוות, אלא גם משום שר' יונה התייחס בכל ספרו רק למשנה תורה, ועד כמה שבדקתי הוא לא הזכיר את ספר המצוות, וכנראה שלא ראהו.

381. בירמיהו נ"א, כז, ובנחום ג', יז, הכתיב הוא טפסר.

382. ראו לעיל, הערה 205.

התורה לכל מבין ושומע, ההוא אמר ומי יבלע,³⁸³ הוציא סתום ממסגר, פתח ואין סוגר, וכמה תמהו מחכמתו, שאין חקר לתבונתו, וייף בגדלו, ברוב מהללו ושכלו, ובלעדיו לא ירים איש את ידו ואת רגלו (על פי בראשית מ"א, מד).

מי יוכל לספר חכמתו, ועוצם תבונתו, ואין לערוך כופר, לרוב הספרים שחבר, וקצת החכמים שדבר, היה כמעין נובע להוציא שכל לבו, הנמצא כזה איש אשר רוח אלהים בו. מי אנכי שאוכל קצת שבחיו לספר, ואנכי עפר ואפר, להכיר תבונתו, ואבוא עד תכונתו, להגיד שבחיו החילותי, ואחתור להשיב אל היבשה ולא יכולתי, דבר ברור וידוע לא יגדע, לכל יודעי דעת ומביני מדע, כמשה לא היה מורה בכל ישראל להלל מאד, מימות החכמים לא קם גאון כמותו עוד, להודיע חכמתו לכל ישראל, בכל פליטת אריאל,³⁸⁴ תורתו לעולם לא תנשה,³⁸⁵ ולכל הי"ד החזקה³⁸⁶ ולכל המור"א³⁸⁷ הגדול אשר עשה משה. הקב"ה יכפול שכרו בעולם שאנו מקוים, והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים (שמ"א כ"ה, כט).

[קטע יח. מה הביא את המחבר לכתיבת ספרו, ומה שיטתו]

ומפני שראיתי במקום שבח ותהלה, קמו לשום בספריו תהלה,³⁸⁸ וירע אל יונה רעה גדולה, ויצעק אל יי' כל הלילה, ואומר אחרי הודיע אלהים אותו את כל זאת, בנועם יי' לחזות, וצדקתו בכל יושר טרח, צדיק כתמר יפרח, והגדילה והורה והריח, ועשה כרצונו והצליח, ועליו אמר החכם בלחשו, החכם עיניו³⁸⁹ בראשו (קהלת ב', יד), ונתן עליו מהודו, ומברכתו יבורך עבדו. אמרתי אעלה בתמר אחזה בסנסניו, ואגמא³⁹⁰ ממעונו, ואסתכל ברקמות ידיו, ואוכל מפרי מגדיו, אשר נטע בחכמה בדעת ובתבונה, נרד וכרכם קנה וקנמון עם כל עצי לבונה, ואריתי מהם מצות הצריכות בכל יום והחקים, ואעמידם על הפסוקים, כדי שיהיו בלב הקורא חקוקים, במלה צחה וחרוזים, זה בזה נאחזים, בדברים ערוכים, לנערים ולעוברי דרכים, ולמי שלא מצאה ידו, לחולו ולמועדו, ידרוך בדרך

383. על משלי י"ט, כח: "וּפִי רְשָׁעִים יִבְלַע אֶנֶן". אבל אין מי שיעשה כן על הרמב"ם ותורתו.

384. ראו לעיל, הערה 207.

385. ראו לעיל, הערה 209.

386. כידוע הכוונה בזה למשנה תורה המכיל יד ספרים.

387. מר חנן אריאל העירני כי כנראה שכוונתו במליצה זו לספר המורה, הוא ספר מורה נבוכים, ותורתו נתונה לו בזה. כך דרש גם ר' חוטר בן שלמה, חכם תימני שפעל במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה. ראו: מ"ע פרידמן (לעיל, הערה 102), עמ' 194.

388. הוספתי ניקוד להבנה. דבריו הם על פי איוב ד', יח: "וּבְמִלְאָכָיו יִשִּׁים תְּהִלָּה" (רש"י: לשון הוללות), כלומר גינו את ספריו.

389. מילה זו כתובה בין השיטין.

390. כלומר, ואגמע. על האמור בהמשך: "ואעמידם על הפסוקים" וכו', ראו במבוא סעיף ו, מספר

היא מצוה קדמונה, והיא ראויה לתינוק בראשונה, והוא לכוש בגדים הראויים, בלי שעטנז וכלאים, על כן קדמתיה, ומבור החכמה דליתיה, ובראש כל המצוות שמתיה, מפני שצותה לאברהם אבינו קודם משה רבינו על נינו ועל נכדו, וכל הבא ידו, מצוה מעולה, והיא ברית מילה, ובו ביום שנצטוו נימול מבחר הפנינים, בן תשעים שנה ותשע שנים, יליד בית ומקנת דמים, וכן כתב בעל החכמים,³⁹⁹ וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים (בראשית כ"א, ד), ואברהם צוה ליצחק על בנך לא תחמול, המול ימול, אל תט ימין ושמאל, ויצחק צוה בברכו ליעקב למול ילדיו, ומקנת כסף ועבדיו, וכן הזהיר יעקב לבניו מנחיליו, והוכיחם במיליו, ומנה ללוי לישר מעלליו, ולחתך ערלת כל גיד ולהסיר מגואליו, והזהירו עליו במיליו, לא תחמל ולא תכסה עליו, וכלם במצרים בטלו ברית מילה, ועליה שמו תְּהֵלָה,⁴⁰⁰ חוץ משבט לוי וכן תחקורו,⁴⁰¹ שנא' ובריתך ינצורו (דברים ל"ג, ט), והיו מלים בשבטם לכל הבאים, עד שבא משה רבן כל הנביאים, הוא קם ומל⁴⁰² שאר הערלים במצרים, קודם שיאכלו פסחם בין הערבים, אזי נטהר כל אחד ואכל פסחו כדי חובו, שנאמ' וכל ערל לא יאכל בו (שמות י"ב, מח), כיון שהגיעו להר סיני, ויעמדו לפני יי', מערכה לקראת מערכה, נתלה⁴⁰³ תורה ונתחדשה הלכה, שם נצטוינו פעם שנייה בזו המצוה היקרה, עם המצוות שהורה, ערל שפתים,⁴⁰⁴ מאת יי' מן השמים, מי שנולד לו בן בביתו, והיה שבעת ימים תחת אמו או מניקתו...⁴⁰⁵

קטע 2

ח ע"א) בוא⁴⁰⁶ וראה כמה יקרה, מצוה זו וחמורה, שאברהם עד שלא מל היה גולם, ואחר שמל נקרא שלם,⁴⁰⁷ ואח"כ נולד לו בן כמוהו כמפעליו, אשר נקרא שמו עליו,⁴⁰⁸ ולמשה על מילה, אפי' שעה אחת לא נתלה,⁴⁰⁹ אפי' מהשער עד החלון, ויהי בדרך במלון (שמות ד', כד), ויפגשוהו יי' ויבקש המיתו (שם), ותקח צפורה צור ותכרות (שם) לבנה ערלתו, אז

399. כינוי למשה רבנו.

400. הוספתי ניקוד להבנה. ראו לעיל, הערה 388.

401. נראה שכוונתו לומר שאמנם אין זה כתוב במפורש, אבל כך כוונת הכתוב בכרכת משה ללוי: "וּבְרִיתְךָ יִנְצְרוּ". ראו ברמב"ם הלכות איסורי ביאה פי"ג ה"ב שכתב כן, והוא מדברי חז"ל בספרי בהעלותך פיסקא סז, מהד' הורוויץ עמ' 62.

402. לאו דווקא הוא עצמו, אלא על פי מה שציווה את בני ישראל.

403. צריך להיות: נתנה.

404. הוא משה רבנו.

405. מכאן ואילך עובר ר' יונה לפרט את ההלכות הקשורות למצוות מילה.

406. סיום הלכות מילה.

407. משנה נדרים דף לא ע"ב.

408. כלומר, שהיה ממשיכו. או אפשר שכוונתו לפי דברי חז"ל (תנחומא קרה יב): "יצחק יו"ד כנגד עשרה נסיונות, צ' תשעים שנה לשרה נולד, ח' לשמונה ימים נמול, ק' שנים חיי אברהם כשנולד".

409. על פי משנת נדרים הנזכרת לעיל (הערה 407).

רפתה רוחו מעליו ונתרצה, אשת חיל מי ימצא. גם ישראל במצרים, חטאתם היתה כפלים, מפני שביטלו מצות היריכים, ולא זכו ליגאל מגלותם, עד שמלו בשר ערלתם, אז נגאלו האבות עם הצאצאים, כי מולים היו כל העם היוצאים. בערלה נתגרו⁴¹⁰ הרשעים, שמדרך האמת טועים, ובחרפה נקראו מגואלים, כי כל הגוים ערלים, על כן חזקו במצוה זו ידיכם, ואלהים פקוד יפקוד אתכם.

בְּקֶשׁ⁴¹¹ חֶכְמָה בִּינָה תִקְרָא בְּמָקוֹם חֶשֶׁךְ לֶךְ תֵּאִירָה
אֶל נָא תִישֶׁן עַד שֶׁתִּדַע מֵה יַעֲנֶה תִלְמוֹד תוֹרָה

הלכות תלמוד תורה

[קטע 3]

(ח ע"ב) ... דברי תורה נמשלו למים... מה המים נזחלין מאיליהן,⁴¹² שכן הוא טבעיהם, מהר גבוה ממקום התורן, ומתקבצין במקום האשבורן,⁴¹³ אף דברי תורה לא ינוח,⁴¹⁴ בלב גס הרוח, המתכבדים בקלון חביריהם, ומקפצין בראשיהם, וכוזים דברי חכמים ופירושיהם, וגם לא תתקיים התורה, במרבה סחורה, ולא ברודפי יינות ושמנים, האוכלים למעדנים, ולא בחוגגים כל ימיהם בתענוגי דשן, השוכבים על מטות שן, ולא במאחרים משנתם לקום, שוכבים הוזים אוהבי לנום, ולא בלובשי לבושים מרוקחים⁴¹⁵ בבגד החרמים,⁴¹⁶ ולא בקצר אפים, ואין ברגלים, ולא ברודה על הצבור להנאתו, הוי בוצע בצע רע לביתו, ולא בדוברי שקר ומרמה, תרמית לב⁴¹⁷ וערמה, ופתוי וחלקקות, ובוצע בצע מעשקות, ולא ביושבי קרנות, ולא ברועה זונות, ולא בבעלי מרמה ושאייה, ולא בבעלי לשון רמיה, ולא במשחקים בקוביא, ולא בבעלי קנאה, ולא ברכילים⁴¹⁸ ובנרגנים, משלח

410. צריך להיות: נתגנו. והוא לשון המשנה הנזכרת לעיל (הערה 407).

411. בגיליון נכתב בכתב שונה משקל השיר: "שיר פשוט. שמונה תנועות בדלת וכן בסוגר". המילים: "לך תאירה" מנוקדות, כנראה, בידי כותב הגיליון, והשלמתי את הניקוד לתועלת המעיין.

412. אולי צריך להיות: מאליהם, וכך גם החרוזה משוכחת יותר.

413. משנה תורה הלכות תלמוד תורה פ"ג ה"ט. מכאן ואילך ר' יונה מרחיב מאוד את הדברים, הרבה מעבר למה שכתב הרמב"ם.

414. כתב בלשון יחיד בלחץ החרוז.

415. צירוף מחודש. כנראה על פי: "לִקְחָ מִרְקַחַת מְעֵשָׂה לִקְחָ" (שמות ל', כה) ודומיו במקרא, שיש מפרשים שהוא תערוכת של מינים שונים, ואם כן גם הבגדים שהם לובשים עשויים ממינים שונים.

416. אולי כוונתו לבגד עשוי כמעשה רשת, כלשון הפסוק: "מִשְׁטַח חֲרָמִים" (יחזקאל כ"ו, ה).

417. הכתב כאן אינו ברור ואפשר שכתוב: לבש. מכל מקום הצירוף תרמית לב נמצא בירמיהו י"ד, יד.

418. ריבוי של רכיל.

מדנים, וכל המלמד לאחד מאלו חכמה, כצורר אבן במרגמה,⁴¹⁹ ודברי הלמד לא יועילו ולא יעזורו, כל אשר בתוכו יטמא ואותו תשבורו, ובאלה התורה תתקיים ותנוח, ואת דכא ושפל רוח, ובה ינוחו יגיעי כח, בעלי יראה בעלי ענוה, בעלי צדקה בעלי מצוה, בעלי מורא בעלי בינה, בעלי שכל בעלי תבונה, בעלי אימה, בעלי תומה, הכובש את יצרו, ועובד תמיד את יוצרו, נקי כפים, ומתק שפתיים, המטריף נפשו בלחם חקו, שמח בחלקו, מחזיק בתומתו, ועובד אדמתו, ועוסק תמיד בתורתו, ועומד בפרץ, ליראת שוכן ערץ, בצדק ואמונה, ועושה משפט גר יתום ואלמנה, מחזיק הברק, הולך צדקות⁴²⁰ ופועל צדק...

[קטע 4]

(ט ע"א) כל האוכל הנאות מדברי תורה בין עני בין עשיר בין נוכל, אין לו חלק לעולם שלא יכל,⁴²¹ ושמה יאכל אשר זרע, ומשכרו יתפרע, כגון הדורשים בקהלות לעתים מזומנות ושעות, לא לקיים התורה אלא לקבל מעות, והנושאים פנים בתורה הנסוכה, שלא כהלכה, ומתפרנסים מעוזריהם, להטות מיושר דבריהם, ומקבלים שוחד ממון או כלים, להטות מדין דלים.

גם ההוגה השם באותיותיו, והעושה בו קמיעים ובשם המלאכים משרתיו, והלוחש⁴²² בדברי תורה על מכותיו, ועל התינוק שלא יבעת, חורש רע בכל עת, לעשות שמות קדושים, רפואה לא משים,⁴²³ ודברי תורה רפואה לדחויים, והם לנפשות חיים, ועל זה אמרו חכמים בדבריהם, אל תעשם עטרה להתגדל בהם, ולא קרדום לחפור בהם (אבות פ"ד מ"ה), כי חיים הם למוצאייהם (משלי ד', כב)...

419. על פי משלי כ"ו, ח, ובמשנה תורה תלמוד תורה פ"ד ה"א. אבל שאר דברי ר' יונה אינם ברמב"ם.

420. על המילה יש נקודות לסימן מחיקה, ובגיליון נכתב: תמים.

421. היינו: שלא יכלה, ור' יונה קיצר מפני החרוז.

422. משנה תורה עבודה זרה פי"א הי"ב: "הלוחש על המכה וקורא פסוק מן התורה וכן הקורא על התינוק שלא יבעת והמניח ספר תורה או תפילין על הקטן בשביל שיישן, לא די להם שהם בכלל מנחשים וחוכרים אלא שהן בכלל הכופרים בתורה שהן עושין דברי תורה רפואת גוף ואינן אלא רפואת נפשות". אבל ר' יונה מרחיב יותר שהרי ההוגה את השם אינו נזכר ברמב"ם. עניין המלאכים והקמע נזכר במשנה תורה הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פ"ה ה"ד: "אבל אלו שכותבין מבפנים [המזוזה] שמות המלאכים או שמות קדושים או פסוק או חותמות הרי הן בכלל מי שאין להם חלק לעולם הבא, שאלו הטפשים לא די להם שבטלו המצוה אלא שעשו מצוה גדולה שהיא יחוד השם של הקדוש ברוך הוא ואהבתו ועבודתו כאילו הוא קמיע של הניית עצמן כמו שעלה על לבם הסכל שזהו דבר המהנה בהבלי העולם". אבל הרמב"ם לא הזכיר זאת כדוגמה יחד עם הלוחש על המכה.

423. נראה שיש לקרוא על פי החרוז בשי"ן ימנית, והכוונה שאינם זדים, קְשִׁים ממקומם כדי לעשות רפואה עם השמות הקדושים.

[קטע 5]

(שם) חייב אדם לקבוע עתו, לעשות מלאכתו, ויהיה לו בטבע, לעשות מלאכתו עראי ותלמודו קבע, או דברים אחרים שיתפרנס בהם בעודו, ובכך יתקיים בו תלמודו, ויסך אלוה בעדו. הנוטל עצה נבוכה, לפרוק מעליו מלאכה, לאמר⁴²⁴ אעסוק בתורה, ואתפרנס מן הצדקה, גם זאת עצה ריקה, ותהיה לו תורתו למכשול עון ולפוקה, מפני שחשב להטפל על הבריות מחיתו, לרעה תהיה אחריתו, וחלל השם ובוזה תורתו. וכל תורה שאין עמה מלאכה, לזמנים ערוכה, לסוף בטלה ועון גוררת, ורעה לבעלה שומרת, וסופו בכליון, ובבזיון. ובקלות לחיות,⁴²⁵ ויהיה מלסטם לבריות, ועונו מחול ימים יהיה כובד, ואחריתו עדי אובד. מעלה גדולה למי שמתפרנס ממעשה ידיו, וזהו מנהג צדיקי השם וחסידיו, ועל המכין בחוץ מלאכתו ואחריה הלך, נאמר יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך (תהילים קכ"ח, ב), ומפני זה אמרו גודרי פרץ, יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון (אבות פ"ב מ"ב), ופורק מעליו ביום הדין קצפ וחרון, והיה כגן רטוב, יען נמצא בו דבר טוב (מל"א י"ד, יג)...

[קטע 6]

(ט ע"ב) כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל ותשתה מים במשורה, ועל הארץ ישן תהיה, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל והמצות תשמור, ולא עליך המלאכה לגמור, ולא אתה בן חורין ליבטל, ונפשך לשעבודה היה נוטל, לעבד לה נמכרת, כי לכך נוצרת, ואם הצטערת הרבה בתורה, לפום צערא אגרא, ולעולם הבא בשכרה תזכה, אשרי המחכה. אע"ף שמעטים הם תופשי אלו הדרכים, מי ומי ההולכים, ולא נתעסקו ללמוד, מפני תאוות הזמן שחמדו חמוד, וכל אחד לתענוגיו מזדמן, וטעמו כטעם לשד השמן. משחקת לו תבל בכל עונה, ואחריתו מרה כלענה, ובשלותו הזמן יהדפו, טוב אויב ירדפו, או מפני טורח פרנסתו, ולזון בניו ואשתו, ועוד תשוקת ההמון, על רדיפת ממון, ולעשות מעשהו, כלם לדרכם פנו איש לבצעו מקצהו, דבר בנו⁴²⁶ שאין בנו אהבה וחדוה, לקיים כראוי זו המצוה, כי אם יחידים ברורים,⁴²⁷ שנים שלשה גרגרים, השונים יומם וליל במורא ופחד,⁴²⁸ ולא כם שנים יחד. אעפ"כ צריך כל ישראל, שירצה ויואל, לקבוע עת ידוע, וזמן קבוע, בשחר כשיקום ממתנו, יקרא בתורתו, או כשיצא מבית תפלתו, בתורה שבכתב יתעסק כפי תבונתו, ואם ידע שבתורה שבעל פה יתעסק במשנתו, ובקרני|אתו בפסוקים

424. בכתב היד המילה מחוקה, וכך נכתב בגיליון.

425. כלומר, אם חושב שיחיה בקלות על ידי שילסטם את הבריות, הרי עונו כבד וכו'.

426. לא נתבררה כוונתו במילים: "דבר בנו". אולי כוונתו שכך מדברים האנשים שאינם לומדים תורה כיאות.

427. כלומר, מובחרים.

428. האם יש כאן רמז לפחד מהשלטון, או שכוונתו שלמדו את התורה באימה וביראה, כדברי חז"ל שיש ללמוד את התורה "באימה וביראה ברתת ובזיע" (ברכות כב ע"ב ועוד)?

יסתכל בעניניהם ויצפה, וכן יעשה בתורה שבעל פה, ויבין מה שלמד ויוסף על תבונתו ולא ירפה, וכן יעשה כל ימי חייו בטרם יספה, גם בלילותיו, ידבק בתורה בכל לבו ובכליותיו, ואם אינו יודע וימיו בעונותיו נמקים, יקרא בכל יום אפי' שלשה פסוקים, ומהשלשה יגיע לעשרה ולעשרים, ולמאה שערים, גם יגלו לו אוצרות ומטמוני מסתרים, ואותו הלמוד המעט, יזכרו ויקיימוהו ובו אל יבעט, ובזה ירבה האל שכרו ויגן עליו מפני קמיו, ותהיה משכורתו שלימה בסוף ימיו, כצאת נפשו ויפטר לבית עולמיו, כמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו (ישעיהו נ"ח, יא).

הלכות עבודה זרה

[קטע 7]

(ט ע"ב) צריך הנער ליזהר, אחר ע"ז שלא יהרהר, בצאתו מבית המקדש, ודינו עדין לו לא פורש, או בצאתו מאהל, עם הילדים אשר בגילו, ויפנה אל האלילים, ואת התרפים ואת הגילולים, פן יפתה בעכירתה שהיא כנגד כל התורה כלה, על כן אתחילה, לכתוב איסורי ע"ז וכלליה, טומאתה בשוליה, וילמדו לנער לפרוש ממנה כמשנתו, ויסרו אותו. חמורה היא ע"ז מכל עבירות שכתורה, כל המודה בע"ז בחביון,⁴²⁹ כפר באל עליון, אשר לו הפחד והמורא, האל הגדול הגבור והנורא. ובכל⁴³⁰ הנסים והנפלאות שעשה במרץ, מיום ברוא אלהים אדם על הארץ, וכופר בנבואת מרע"ה מלפנו, מבהמת ארץ ומעוף השמים יחמנו, ובנבואת שאר כל נביאים ובתחיית המתים ובביאת הגואל,⁴³¹ ובכל מצות התורה כפר ומעל, מחוט ועד שרוך נעל, ובכל התלמוד ותקנותיו כלליהן ופרטיהן, מראשו ועד רגליו לכל מראה עיני הכהן, ובכל נתיבי ההלכה כלה, ויהי חשך אפלה, הנה עונו נשלם, ונעקר מן העולם, כבודו בלא יועיל המיר, חטאתו כתובה בעט ברזל בצפורן שמיר, ליום הדין שעתיך לילך, נכתב ונחתם בטבעת המלך, לרשת גיהנם לנפשו וכחותיה,⁴³² שמה אדום מלכיה, וירד למדרגה התחתונה, תשכון עליו עננה, יהדופוהו מאור אל חשך ואין משיב, כי כתב אשר נכתב בשם המלך ונחתם בטבעת המלך אין להשיב. עתה בני הזהרו, ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו, ושם אלי"ם⁴³³ אחרים לא תזכירו, לא בשבח ולא בשבועה בתחנה, ולא יהיה לך עליהם חנינה, כי יי' אלהיך אל קנא, פן ישימך לשנינה, לא תפארם באמירה ולא תכבדם, לא תשתחוה להם ולא תעבדם...

429. ב"מ (על פי חבוקק ג', ד: "וְשֵׁם חֲבִיּוֹן עֲזָה"), ואולי כוונתו לסתר לבו, היינו להרהור.

430. השווה עם משנה תורה הלכות עבודה זרה פ"ב ה"ד, וראו עד כמה הרחיב ר' יונה.

431. נראה שחסר החרוז המשלים שורה זו.

432. כלומר, לרשת לנפשו את הגיהנום וכחותיו.

433. הסופר כותב את שם אלוהים בכתב היד כפי שהוא, ורק כאן שינה ממנהגו, השמיט את האות

ה"א והוסיף גרשיים. נראה שרצה לציין בכך שאין זה שם קודש.

[קטע 8]

(י ע"א) הוזהר מכל הצלמים, אשר חלק יי' אלהיך לכל העמים, אשר הם מצודים וחרמים, ואל תשאו עיניכם אל הגלולים ולצפוייהם, לאמר איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם, פה להם ולא ידברו, עינים להם ולא יראו, על כתפ ישאו, אזנים להם ולא ישמעו, לא קמו ולא זעו, אין יכולת בידיהם להרע ולהטיב לא ידעו, ימכרום ויקנום עובדיהם, כמוהם יהיו עושיהם, וכל אשר בוטח בהם, ההולכים אחרי שרירות לבם הרע ומעשיהם הרעים, הבל המה מעשה תעתועים, עשאוים התועים, בפגרי האנשים הפושעים. בית שיש בו עבודות זרות ופסיליהן, טמא הוא טמא יטמאנו הכהן, והבא אל הבית בין מעט בין הרב,⁴³⁴ יטמא עד הערב, והיה כי יניח לו האל וליועציו, ונתן את הבית את אבניו ואת עציו. לקרב אל הבית תמאנו, נכחו תחנו, עד יתן האלהים ע"ז בחמה,⁴³⁵ כדומן על פני האדמה...

(י ע"א) ואסור לזכור אחד מהם בתפילותינו, להיות מליץ עלינו, לפני יי' אלהינו, כי מי גוי גדול אשר לו אלי"ם⁴³⁶ קרובים אליו כיי" אלהינו בכל קראינו (דברים ד', ז)...
(יא ע"א) כל הדברים האלה כזב ושקר, והם שטעו הגוים בהם לאין חקר, ולעולם מנהג זה מהם לא יעקר, כי אין להם תורה, לא חוקים ולא מצות ולא מורא, על כן הטעום קדמוניהם לא תעלה, ואחריהם בפיהם ירצו סלה. סוגר בעדם הדלת, ועדין לא נפתח, וילאו למצוא הפתח, אבל ישראל שהם חכמים מחוכמים, ברים מכל אלו המומים, שאמר עליהם אבי כל חוזה,⁴³⁷ רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה (דברים ד', ו), ובעלי תורה ומצות מסיני, כי הם זרע ברך יי', מעולם החכמים וכל מעביר בדעותיו, לא חשו לכל זה השקר ותחבולותיו, ולא קמו איש מתחתיו, מפני שידועים בראיה ברורה, שכל אלו הדברים שאסרה תורה, אינם דברי חכמה, אלא הוללות וסכלות וערמה, ותוהו והבל ועולה, דרך לא סלולה, ואתה צריך שתפנה מחשבותיך מכל אלו ההבלים ורעיוניך, וביראת האל תשים לבך ועיניך, ובתורת האל יהיו עסקותיך, שמח בחור בילדותך, ויטיבך לבך בימי בחורותיך, ויהיה מזער ראשיתך, וישגא אחרייתך, ואם תרצה בעולם הבא מנוחתך, תמים תהיה עם יי' אלהיך (דברים י"ח, יג).

434. קיצור של המילה הרבה, ועשה כן בלחץ החרוז.

435. כלומר, עד יכעס ה' ויתן את העבודה הזרה כדומן וכו'.

436. ראו לעיל, הערה 433. אבל כאן טעה הסופר שהרי בפסוק זה מוסכם שהוא שם קודש, ראו:

סנהדרין לח ע"ב, וכן פירשו המפרשים שם.

437. כינוי למשה רבנו, על פי הקליר בפיוטו לשבת פרשת החודש.

הלכות שבת

[קטע 10]

(יא ע"א) ... וכיצד היא ברכת יום השביעי, אשר ברכו יי"י רועי, בו ינוחו נפשות הרשעים מעצבונם, ומדינה של גיהנם, ⁴³⁸ ומכף מעול וחומץ, ⁴³⁹ ולא שמעו קול נוגש, ולא קול אויב ושאוניו, קטון וגדול [שם] ⁴⁴⁰ הוא ועבד חפשי מאדניו, בו ינוחו יגיעים, העניים והאביונים, וכל איש מר וכל איש מצוק מאנושו, ⁴⁴¹ ובו י... ⁴⁴² העני על הכוס לקדשו, ישתה וישכח מרישו, וגם העשירים יוסיפו על מנוחתם מנוח, והאזניחו ⁴⁴³ החסידים הבלי הזמן זנוח, וקויי יי"י יחליפו כח. ובאיי הים יש הרים, כל אחד מהם אש מרים, והאש עולה ושובבת, להב שלהבת, וכל השבוע הר עשן, והנה עלה קטור הארץ כקטור הכבשן, וביום השביעי מתיאש, ותשקע האש, עד בוא השמש לכנו, ותשב האש לפנות בקר לאיתנו, וזה נתברר מפי סוחרים אע"ף שאינם בני ברית, משם מביאים הגפרית, כאשר האש תשקוט, ויהי ביום השביעי יצאו מן העם ללקוט. גם אבני נהר סבטיון, כל השבוע מתגרות בלי רפיון, בשבת ישקוטו ורואיהם יברכו בחביון, ברכו אל עליון. ובים יש דג, שלא יוכל לצודו כל דייג, ולא כל פושטי בים פשוט, כל תופסי משוט, ולא נוטל חכה על אפים, ופורשי מכמורת על פני מים, כל השבוע נעלם מעינים, ובשבת יצא לשבות בשפתים, שמה צרוהו ולא נס מהמערכת, כי לא נסה ללכת. מי יודע היש שובת בבהמות או בבעלי הנוצה, החקר אלוה תמצא, וכיצד היא הקדושה, והוא נתנה לעדת אל לאשה, ⁴⁴⁴ הרוצה לחפש בכתוב ולראותו, ימצא כתוב ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו (בראשית ב', ג), כי בו שבת מכל מעשהו, על כן ברך יי"י את יום השבת ויקדשהו, וישם את כסאו מעל כל הימים וינשאהו, וצוה לעם קדוש לקדשו ולהדרו, אשר המלך חפץ ביקרו.

438. עניין זה נמצא בכמה מקורות, ומהם סנהדרין סה ע"ב, וברש"י ד"ה קברו, תנחומא תשא לג, ועוד.

439. על פי תהילים ע"א, ד.

440. כך נראה להגיה, על פי איוב ג', יט.

441. על פי שמ"א כ"ב, ב: "וַיִּתְקַבְּצוּ אֱלֹהֵי כָל אִישׁ מִצֹּק וְכָל אִישׁ אֲשֶׁר לוֹ נֶשֶׂא", וכתב הרד"ק: "וכל איש אשר לו נושא, האל"ף במקום ה"א ופירושו כל איש אשר היה בורח מפני המלואים אותו והיו מתקבצים אל דוד". לכן לכאורה יש להגיה כאן: מנושאו, אלא שאין זה מתאים לחרוז. אלא כוונת המחבר מלשון אנוש, כמו בירמיהו י"ז, ט: "עַקֵּב הַלֵּב מִכָּל וְאָנֵשׁ הוּא", וכתב רש"י: "לשון חולי", וראו גם ברד"ק.

442. חסרות כאן כשתי אותיות בגלל קרע בכתב היד.

443. ראו לעיל, הערה 203.

444. כאילו עם ישראל קידשו את השבת לאישה, וזה על פי בראשית רבה פרשה יא ה, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 95.

הלכות תפלה

[קטע 10]

(כ ע"א - כ ע"ב) ... המתפלל לפני האל, יתפלל כנגד ארץ ישראל, וזה למדנו מדניאל, החסיד השלם, וכיון פתיחן ליה בעיליתיה נגד ירושל(י)ם⁴⁴⁵ (דניאל ו', יא), על כן אלו שאומרים שאין מתפללין אלא למזרח, היו עלי לטורח,⁴⁴⁶ ובספר רבינו יצחק,⁴⁴⁷ דין זה הוחק, העומד בצפון, להתפלל לדרום יצפון,⁴⁴⁸ והעומד בדרום, תפלתו לצפון ירום, והעומד במזרח, תפלתו כנגד מערב יסרה, והעומד במערב תפלתו כנגד מזרח יערב, ונמצא מארבע רוחות השמים, מתפללים כנגד ירושלים...

[קטע 11]

(שם) ... לא יעמוד בתפלתו, ברגלים מגולות ולא באפונדתו, אלא יתקן מלבושו, ולא יגלה ראשו,⁴⁴⁹ כמו אלו המתפללים במעיליהם⁴⁵⁰ בלב שובב, גבה עינים ורחב לבב, ובשבים⁴⁵¹ לפני השכינה מלא שחוק פיהם, ולא פחדו ולא קרעו בגדיהם,⁴⁵² יצפצפו כסוס עגור⁴⁵³

445. על פי ברכות לא ע"א.

446. לכאורה תמוה, שהרי ר' יונה נמצא בספרד, ואם כן כיוון מזרח הוא אכן לארץ ישראל. כנראה שר' יונה יצא כאן נגד אלו הסוברים שתמיד יש להתפלל למזרח, וכדבריו "אלא למזרח".

447. ר"ף, ברכות פ"ד, דפ' וילנה דף כ ע"ב. הרמב"ם כתב: "וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן שנאמר וכיון פתיחן ליה בעיליתיה וגו'" (הלכות תפילה ונשיאת כפים פ"ה ה"ו). לכאורה היה ר' יונה יכול להסתפק בפסק הרמב"ם, ומדוע כאן הביא גם את הר"ף, שלא כדרכו בכל החיבור? אולי משום שמדברי הר"ף עולה במפורש שאין עדיפות דווקא למזרח. אבל קצת דחוק לומר כן, שהרי כך עולה גם מהרמב"ם.

448. יכוון את גופו, וראו: בבא בתרא כה ע"ב.

449. עד כאן כתב על פי משנה תורה הלכות תפילה פ"ה ה"ה: "ולא יעמוד בתפלה באפונדתו ולא בראש מגולה ולא ברגלים מגולות", ומכאן ואילך הוסיף עליו.

450. על הלוכשים מעילים בזמן התפילה כתב ר' יונה גם בקטע הבא, ראו ליד הערה 461. היהודים בספרד הוכרחו ללבוש מלבוש מיוחד. ראו על כך: ח' ביינארט, "הסימן היהודי" בספרד וקיום "צו הסימון" בימי המלכים הקתוליים, פרקי ספרד א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 169-181. בעמוד 170 התייחס ביינארט לשאלת הלבוש בזמן אלפונסו העשירי מלך קסטיליה, שר' יונה פעל בזמנו. המלך ציווה שעל היהודים לשאת "סימון מיוחד על ראשיהם", ולפי ביינארט הכוונה הייתה לכיסוי הראש בכובע או בכסות ראש כלשהי. כמו כן נאסר על היהודים ללבוש בגדי מותרות. ייתכן שר' יונה דיבר על סוג של בגדים שלא נכללו בצו המלך, אבל נחשבו כבגדים מיוחדים.

451. אולי צריך להיות: וביושבים.

452. על פי ירמיהו כ"ו, לד, וקריעת הבגדים כאן לאו דווקא, אלא כוונתו שהתפללו בלבוש שאינו מעיד על פחד מהבורא.

453. על פי ישעיהו ל"ח, יד: "כסוס עגור פן אצפצף".

בחרבות, ⁴⁵⁴ כאשר הולכים בנתיבות, בשווקים וברחובות, יושבים יריהם על חלביהן⁴⁵⁵ נטוי גרון, פעם בשחוק פעם בחרון, עינים להם והולכים בעורון, ואינם חושבים, לפני מי הם יושבים, כי הטו עקלקלותם, כי טח מראות עיניהם מהשכיל לבותם, לפני מי הם יושבים⁴⁵⁶ כמו בבית המשתאות, לפני האדון יי' צבאות, ומתפללים תפלותיהם, בנושאי משוי וממהרים להשליכו אחריהם, וכשמשליכין אותה התפלה העגומה, חוזרים פניהם כבהמה, אחר שאכלה הקמה, לספר עם חבריהם כוונתם, ואת כל הקורות אותם, ואין מקשיב לשליח צבור,⁴⁵⁷ בעצבים הוא חבור,⁴⁵⁸ לספר קורותיו ואת כל תלאותיו, בגודל לב ועזות, ולא שת לבו גם לזאת, גם ש"צ לא יבאיש ויחפיר,⁴⁵⁹ בהם ככפיר, הוא מצפצפ והם מספרים, הוא נוהם והם מקרקרים, והמספר פעם יחלוק על דודו, ופעם על חבריו, פעם על החסידים, פעם על התלמידים, במקום זכות יחטא הלך, כלעומת שבא כן ילך, המציא לנפשו אנחה, במקום מנוחה, ותחת מעשה מקשה קרחה,⁴⁶⁰ אחר תפלתו נשאר ברשעו, בעון בצעו, ואין בידו אלא שכר הליכה לצידו, ויותר הוא לכדו. על זאת עונם לא אכסה, כי רע עלי המעשה, ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה ראשונה, וירע על יונה, על כן כתבתי זאת התוכחה לזכרון, מזכרת עון לדור אחרון, אולי יתבייש המביט בזה הענין, ויהיה לו לבנין, ולבו כלב הארי המס ימס, וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס (יונה ג', ח).

[קטע 12]

דרך החכמים ותלמידיהם, שלא יתפללו אלא עטופים במלבושיהם, ומגמת פניהם כעיני עבדים אל יד אדוניהם, ומתפללין לשוכן שמימה, ברתת באימה, וכל אחד ואחד לחסדיו יצף, ולא היה נודד כנף ופוצה פה ומצפצפ, גם בעלי ענוה, שאין בהם גאווה, מבקשי דעת ומזומה, אינם מתפללים אלא לבושי גלימה, ולא תמצא מלבוש כמותו להתפלל עוד, להלל מאד, אלא הטלית יקרה מגלימה תהי, כי מצות מלך היא, ועתה תפיל נא תפילתי

454. על פי תהילים ק"ב, ז: "כוס חֲרָבוֹת", וברד"ק שם: "עף ושוכן במקומות החרבים וקולו כקול נהי".

455. על שומנם, על כרסם. השוו תהילים י"ז, י: "חֲלַפְמוֹ סָגְרוּ", ובמפרשים שם.

456. בכתב היד נמתח קו מעל המילים: "לפני מי הם", ומעל השיטין נכתבה ככל הנראה האות ה"א, ואם כן יש לקרוא: היושבים. כך מסתבר, וכנראה שהמילים: "לפני מי הם", נכתבו אגב המשפט הקודם.

457. בכתב היד: לש"ן, אבל יש לפתוח זאת בשביל החרון.

458. על פי הושע ד', יז: "חֲבוֹר עֲצָבִים אֶפְרַיִם הִנֵּחַ לוֹ". כתב רש"י: "נצמד לעכו"ם ואי אפשר לו לפרוש".

459. על פי משלי י"ג, ה: "דְּבַר שֶׁקֶר יִשְׁנֵא צְדִיק וְרָשָׁע יִבְאִישׁ וַיִּחְפֹּר". רש"י: "את הבריות בכך". לכאורה צריך להיות כאן: גם ש"ץ יבאיש ויחפיר, כלומר שגם הש"ץ אינו מתפלל כהלכה, וכן ההמשך מתפרש באופן שלילי, שהוא נוהם ככפיר וכו'.

460. על פי ישעיהו ג', כד: "וְתַחַת מַעֲשֵׂה מְקַשָּׁה קְרָחָה", ועיינו שם במפרשים.

לפניכם האחרונים, הנקראים למקום בנים, ותתפללו כמו הרבנים בגלימות, ועזבו המעילים⁴⁶¹ לעלמות, למען תחיו הנשמות אחרי מות, ויהנו אחריכם, אחיכם צעיריכם, ובטלית או בגלימה יהיה עובד, אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד. כל הכופה ללובשי מעילים⁴⁶² שלא יתפללו בהם עשירים ודלים, ויכנע לכם לפני מרגיעו, ישא ברכה מאת יי' וצדקה מאלהי ישעו, וזהו אחד מנימוסי הנכריים, שנזהרו מהם⁴⁶³ לישא ברכה מאת העבריים, לא תלכו בחוקות הגויים⁴⁶⁴ (ויקרא כ', כג)...

[קטע 13]

(כא ע"א) ... כבר נודע לתלמידים, תפלת החול ושבתות וימי הצומות הנועדים, ובחגים ובמועדים, וראשי חדשים מלאים וחסרים, וחנוכה ופורים, ולכל אחד מהם סדור בידיו, מתחת למדיו⁴⁶⁵ על כן אין צריך לדבר כתיקונם, שכבר הורגלו בהם אפי' נינם, מגדולם ועד קטנם (יונה ג', ה)...

הלכות ציצית

[קטע 14]

(כב ע"ב) ... זה שתמצא לרוב התלמידים, ולמקצת גדולי השרידים, שלוקחים כמו אמה וחצי יריעה, או ממדה זו גרועה⁴⁶⁶ ופותחים אותה באמצעה, ולובשין אותה במחצית, ומברכין עליה על מצות ציצית⁴⁶⁷ במקום שיקיימו מצות האל, חטא ישראל, ברכה זו מעולם לא תקנוה חכמים בכתיבתם, בכלל תקנותם, לא מעוטם ולא רובם, ולא עלתה על לבם⁴⁶⁸ והברכה מברך לבטלה, וצריך לשוב עליה בתפלה, אנא חטא העם הזה חטאה

461. ראו לעיל, הערה 450.

462. כלומר, המכריח ומשכנע את העשירים והדלים שלא ילבשו את המעילים, הוא יישא ברכה מאת ה'.

463. נראה שכוונתו לומר, שנזהרו מהם, מנימוסי הנכריים, ובהמשך לכאורה צריך להיות: לישא ברכה מאלהי העבריים. כלומר, נזהרו מהם כדי לישא ברכה וכו'.

464. בכתוב: הגוי, ושינה לצורך החרוז.

465. על פי שופטים ג', טז: "וַיַּחַגְרוּ אוֹתָהּ מִתַּחַת לְמַדְיוֹ". אין לדעת אם יש כאן מליצה בלבד, או שמא אכן המתפללים הסתירו את הסידור. על נדירותם של סידורים ספרדיים עקב הפחד מהכנסייה, ראו לעיל, הערה 118.

466. כלומר, פחותה מזו.

467. כוונתו לבגד של ארבע כנפות שעליו היו מברכים על מצוות ציצית. לדעתו שיעור של אמה וחצי אינו מספיק שהרי פותחים אותו באמצעו, ואת המרווח שיוצרת פתיחה זו יש להוריד משיעור הציצית, ונמצא שהיא פחותה מאמה וחצי.

468. ברכה זו אינה נמצאת ברמב"ם, ואינה נמצאת גם בפוסקים נוספים, ואכן הבית יוסף, אורח חיים, סי' ח כתבה בשם כלבו (סי' כב, מהד' ר"ד אברהם, ח"א, עמ' תק, עיינו שם בהערותיו) ובשם הנמוקי יוסף.

גדולה. המברכין על מצות ציצית לאין חקר, משכימי בבקר, והברכה להתעטף [ב]ציצית לא מצאו מקומה,⁴⁶⁹ נטשה על אדמתה ואין מקימה, לא קיימה אלא מעטים מפוזרים בהודם, ורחק יי' את האדם. גם יריעה זו אינה נקראת מלבוש, ואין בה דרך לבוש, אפי' לעושיהם, קוריהם⁴⁷⁰ לא יהיו לבגד ולא יתכסו במעשיהם, והתורה צותה עליהם, ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם⁴⁷¹ (במדבר ט"ו, לח). ואם תאמר⁴⁷² שהיא בטלית, אין בעטיפתו תועלת, ואין בכסותה מחסה, במה יתכסה. תורת אל עליון, ירדה⁴⁷³ אחר השגת ידי עני ואביון, שאין יכול בהונו, להשיג מצוה הנקנית בחסרונו, כי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה,⁴⁷⁴ כדי שישגו רודפיהם,⁴⁷⁵ כי חיים הם למוצאיהם, על כן המעיטה שיעוריהם, כגון שעור הענייה⁴⁷⁶ השרועה שבעה טפחים על שבעה, ושיעור הלולב טפחים ארבעה,⁴⁷⁷ ושיעור השופר המוכן כדי שיאחזנו בידו ויראה לכאן ולכאן,⁴⁷⁸ ושיעורים קטנים אחרים, כגון תרומה ובכורים,⁴⁷⁹ ושיעור הטלית כדי שיכסהו ראשו ורובו של קטן,⁴⁸⁰ כל⁴⁸¹ אלה בני יקטן. כל אלה השיעורים המנויים, הם לכליים⁴⁸² או לעניים, אבל בנדיבים, מבקשי המצות ואותם אוהבים, מקיימים אותם על מה שהתורה משערת, לכבוד ולתפארת, עושין הסוכה גדולה ועדינה, כמו לחתונה, כדי שיכנס בה עם אשתו, בניו ובני בניו וקונין הלולב הנאה, כאשר אתה רואה, דומה ביד הנאהב, את שרביט הזהב, וכשופר כמו כן עושים, בוחרים מבחר קרני הכבשים, ומהם תופשים, ומעמידים אותו על גלדו,⁴⁸³ נשף⁴⁸⁴

469. כלומר, אנשים לבשו בבית בגד בן ארבע כנפות ובירכו עליו על מצנות ציצית, וסמכו על כך ולא לבשו טלית בבית הכנסת, שהרי לדעתם הם מקיימים כבר את מצנות ציצית.
470. כלומר, הבגד בן ארבע כנפות הוא כמו קורי עכביש, ואין יוצאים בו ידי חובה.
471. לדעת ר' יונה מה שהם מתעטפים בו אינו קרוי בגד.
472. נראה שזו טענתם של אלו שאינם לובשים טלית, כיוון שהם אומרים שגם בטלית אין שיעור מתאים שהרי אין מתכסים בה.
473. כלומר, ירדה לדעתו והתחשבה בו.
474. בכתוב (ויקרא כ"ה, יד) האות נו"ן מנוקדת בחולם חסר, ולכן החרוז נשמר.
475. כלומר, מי שרודף אחר המצוות.
476. כלומר, שיעורה של סוכה קטנה, והוא על פי סוכה טז סע"ב.
477. סוכה לב ע"ב.
478. ראש השנה כז ע"ב.
479. בתרומה – "חטה אחת פוטרת את הכרי" (חולין קלז ע"ב). בביכורים – "אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והביכורים" (פאה רפ"א).
480. עד כאן טענתם של אלו שאינם לובשים טלית ומסתפקים בציצית קטנה, שהרי התורה הקלה בשיעור של הבגד.
481. נראה שמכאן מתחילה תשובת ר' יונה, שאין בדבריהם ממש, וזו טענה של אנשים קטנים שאינם מבינים.
482. משמעות מילה זו לא נתבררה. נראה שהיא מלשון בלה, כלומר אנשים דלים ההולכים בבגדים בלויים, או שצריך להיות לכליים, והיא מלשון כילי, בניגוד לנדיבים שכתב בהמשך.
483. בראש השנה כז ע"ב איתא: "גרדו והעמידו על גלדו – כשר". משמע שאין ראוי לעשות כן לכתחילה, שלא כדברי המחבר כאן.

אותו בידו, עד שיהיה קולו ערב במראה⁴⁸⁵ באזני ידידי, כקול מים רבים כקול שדי, ועושין אותו ארוך ונאה, גדול למראה, וכן עושין בשאר השעורין, שאינן בכאן נזכרין, איש כפי נדבתו ויתרון לבו, וכן עושין בטלית שאנו עוסקין בו, גדולה ורחבה, אשר תכסה בה, דומה בגופו ככתרת,⁴⁸⁶ את לשון הזהב ואת האדרת, דומה בעטיפתו חכם ולא בור, עטוף כשליח צבור, המתפלל לפני אלהיהם, כמלאך יי' לפניהם, וזו היא המצוה הנכונה, לכל יודעי בינה, בין שיתעטף מתחת בגדיו, בין שיתעטף ממעל למדיו.⁴⁸⁷ אבל יודע אני שלא יקבלו ממני רוב המוני, כי לא⁴⁸⁸ יאמרו לא נראה אליך יי', הדבר אשר דברת במיליך, איננו שומעים אליך, אלא נהג כמנהג אבותינו אשר בדינו, מלכנו ושרינו, ותשובה זו אינה נכונה הגונה, כי לא דברתם אלי נכונה, כאשר אדבר לפני אצילי, הטו אזניכם ולכו אלי, כל מנהג שהוא בפשיעה, להסירו אביעה, ואין ראוי לנהוג בו מי שיש בראשו מוח, חכם לבב ואמיץ כח, אלא ראוי לכל חכם ותלמיד, לבקש תמיד, אחר עומק ההלכה, לרגלה ולהפכה, עד שיראה לו הפסק, כראי מוצק, ולא יהיו עיניו נוטות, אחרי רבים להטות, אלא אחר האמת אפי' היא כפי כת יחידה, או כפי הדיוט נועדה, ידרוש ויחקור הוטב⁴⁸⁹ בעדה, אם חטא ישראל אל יאשם יהודה.

[קטע 15]

הלכות הצדקה

(נב ע"א) ... פדיון שבויים, קודם לפרנסת עניים, ואין מצוה גדולה כמו פדיונם, הנמכרים ביד עונם,⁴⁹⁰ מפני שהינם⁴⁹¹ גרועים, מכל מכה ונגעים, גם כל חולי וכל מכה אשר לא כתוב, עליהם ישוב, וכל פגעים, וכל מדוה מצרים הרעים, בהם נמצאים, רעבים גם צמאים, ומשכבם בחלחלה, לחרב ביום ולקרח בלילה, בסערה וסופה, על הרצפה, נפשם בהם תתענג, והקרה תכם בחול ובחג, והיא עלתה עליהם על הגג, וחרדו לרגעים ממסה ותבערה, ערום הלכו מבלי לבוש ואין כסות בקרה, ויותר כל היהודים, מכל משועבדים, עבודתם מכבידים, והעול והמוסרה, מכל השבויים העובדים ע"ז, ומלקיים דת האמת

484. אולי צריך להיות: ושף, כלומר שפסף. במילה זו כתב המעתיק פ"א סופית כמקובל.
485. לכאורה מילה זו מיותרת, שהרי מדובר כאן על קולו (אולי כתבו כלשון הפסוק "כָּל הָעָם רְאִים אֶת הַקּוֹלֹת", שמות כ', טו).

486. כמו כותרת. כלומר הוא עטוף בטלית גם על הראש, ומכאן אולי הדמיון לכותרת.
487. מכאן משמע שגם בטלית שבבית הכנסת ניתן להתעטף מתחת לבגדיו.
488. כנראה שכוונתו לומר: כי לא, יאמרו. היינו, הם יאמרו לא לדבריי ויחזקו זאת באמרם לא נראה אליך ה'. אבל אפשר שיש להגיה: כי לי יאמרו לא נראה וכו'.

489. לכאורה צריך להיות: היטב.
490. נראה שכוונתו לומר שהם נמכרו בגלל חטאים שעשו, או שכוונתו שהם נמסרו ביד חטא שעשו. דומה לדברי ר"י כלפון: "ונתתי ביד חטאיי" (דיוואן ר"ש הנגיד, לונדון תרצ"ד, עמ' מו, שיר סח).

491. כלומר, השבויים.

חדלום חדול, באף ובחמה ובקצף גדול, ועומד בסכנת נפשו, מדי חדש בחדשו, כל היום עמל ויגע בנפש רצוצה, ובא לן ושכב ארצה, היושבים ראשונה, בנפש מרה כלענה, בצער ובדוחק ובשבי, מכל שבויי ארץ הצבי, אותם הישראלים, הנמסרים ביד הישמעאלים, הרשעים הערלים, הארורים האכזרים השכורים, החשודים במשכב זכרים, המכשפים, הכשפים, הנואפים, החנפים, המטונפים, קטנים וגדולים, השואפים על עפר ארץ בראש דלים, שטופי בזימה, בערמה במרמה, בחמה באשמה, בזוהמא, אוטמים אזנם לזעקת משוע, מלומדי הרע, בעלי שנאה, בעלי קנאה, בעלי חובה, בעלי איבה, בעלי און, בעלי שאון, בעלי גאון, בעלי חטאה, בעלי טומאה, בעלי נושאי עון ופשע וחטאה, רשעים מרעים, פושעים כוצעים⁴⁹² צבועים, להביא עליהם ועל אדירם, הכושי עולה על עורם, אשר בשר חמורים בשרם, ארורים הם עם דתיהם, ונשיהם ובניהם, תקולל חלקתם ומאכלם ונסכייהם, ויין משתייהם, ארציהם שממה, ובתייהם חרמה, יתנם האל לקלסה, ובתייהם למשסה, כל רואיהם מעושרם יתיאש, ערייהם שרופות אש, והפלא ייי' את מכותם, בגודל רשעם וחטאתם, ומתו אבות על בנים, במכות גדולות וחליים רעים ונאמנים, ויפרוץ ייי' בהם פרץ, על פני פרץ, בכל הקללות הנכתבות כרצון שוכן ערץ, באם בחוקותי (ויקרא כ"ו, יד-מג) ובוהיה כי תבא אל הארץ (דברים כ"ח, טו-סח), יכתוב האל חטאתם האדרת,⁴⁹³ בעט ברזל ועופרת, עם עלבונות שעשו עם ישראל ויהודה, על שן סלע ומצודה, יען אשר לא זכרו עשות חסד, וירדפו שה אובד, ויחזקו מצח, ויזו נצח, ועברתו שמרה נצח, באיבה ברצח, וירדפנו מכל אומה, באף ובחמה, גוי עז פנים, אשר לא ישא פנים, לזקן ונער לא יחון, מלאים ארס כנחש הולך על גחון, אוכלים בשרינו ואיברינו מנתחים, ועצמותינו מפצחים, זקן ועוללי טפוחים, ולא זכרו ברית אחים, על כן יש עלינו חובה עשר ידות, השבוי לפדות, ואל תאמץ את לבבך, ואל תקפוץ את ירך, מאחיך האביון, היושב לחרפה ולבזיון, בגיא צלמות, בחצר מות, ויתעסק אדם בכל מאודו, לפתוח ידו, לפדותם ויהיו בינינו שרוים, ויקיים דתנו ולא דת הנכריים, ואנחנו נקיים.

[קטע 16]

(שם) צו חכמים (אבות פ"א מ"ה), שיהיו בני ביתו של אדם עניים ויתומים, מן בני אברהם יצחק ויעקב הידידים,⁴⁹⁴ מוטב להשתמש באלו מהשתמש בעבדים,⁴⁹⁵ ולהיות להם למשען, בני⁴⁹⁶ חם כוש ומצרים ופוט וכנען, וכל המרבה להשתמש בבני הגויות

492. נראה שצריך להיות: רוצעים.

493. האדירה.

494. אברהם נקרא ידיד על פי האמור במנחות נג ע"ב, ועוד. גם יצחק נקרא ידיד כמו שכתבו תד"ה סד"ה בן ידיד במנחות שם, ורש"י שבת קלז ע"ב ד"ה אשר קדש ידיד ועוד, אבל יעקב לא מצאנו שנקרא ידיד, וקראו כאן בשם ידיד אגב אורחא.

495. כך כתב הרמב"ם בפירוש המשנה שם.

496. כלומר, לבני חם וכו'.

והזונות, בכל יום יוסיף חטא ועונות, ואם יהיו עניים בני ביתו, בכל שעה מוסיף זכותו, בכל מעשה וענין, וילבש צדקה כשריץ⁴⁹⁷ (ישעיהו נ"ט, ז).

[קטע 17]

הלכות מקוה

(נג ע"ב) ... אחר שהסכמתי שלא לדבר בשיעור המקוה, היה לבי דוה, ויך לבי אלי ליסרה, בעליית המקרה,⁴⁹⁸ על כן זחלתי ואירא, שלא לחוס על כבוד הנשים הכשרות יפות העין, מבקשות מים ואין, סביבות היאור, לקדש עצמם מדם המקור, ומשתבשות⁴⁹⁹ מפני הסוטים, מפני גוים מפני לסטים, ומטבילות בצער וחרדה, והזבה והנדה, וכח אין ללידה,⁵⁰⁰ לעשות מקוה לעלמות, אלא במיעוט המקומות, עליהם⁵⁰¹ נדיב לא חמל, במקרה היום⁵⁰² יורדות לטבול בנמל, בלי הקף מפץ סביבותיהם, שלא ישגיחו במ רואיהם, אוילים וטפשים, רכב אדם צמד פרשים, והאשה תעגן, ולא תוכל לטבול כהוגן, מפני הנוגן,⁵⁰³ ואיש המגן.⁵⁰⁴ ועוד מתעצלות, מיוחד בלילות, מפני שד ושעיר, או פרא או שעיר, הסובבים השומרים בעיר, גם מפני החורף וקרירות המים, דליו שוקים.⁵⁰⁵ ועל כל אלו⁵⁰⁶ התלאות, הסכמתי להראות, שיעור המקוה כאשר יאות, מעם יי' צבאות, אליכם אישים אקרא, בני הגבירה, מי בכס בכל עמו, יהי אלהיו עמו, ברוח נסוכה, לקרבה אל המלאכה, נדיב לב ובעל עושר, לעשות מקוה כשר, וירבה האל שכרכם מן השמים, הוא האלהים אשר בירושל[ים], בטבול ברשותכם, נשיכם ובנותיכם, בנחת כחפציכם, וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן, בשלא תמצאו דבר שיעכבו באהליהם, ויקרא שמי בהם. שיעור המקוה ומדותיו השלימות, אמה על אמה ברום שלש אמות, ומדה זו לכל משכיל,

497. בימינו מקובל לומר: שריון, אבל במקרא נאמר: שרין (יו"ד קמוצה).

498. על פי שופטים ג', כ: "וְאֶהוּד בָּא אֵלָיו וְהוּא | = המלך עגלון | יָשָׁב בְּעֵלִית הַמְּקָרָה". כוונת ר' יונה כאומר על עצמו שהוא יושב מבלי מעש.

499. הולכות בדרכים משובשות כדי שלא יראו אותן.

500. על פי מ"ב י"ט, ג. כוונתו שאין אפשרות לכנות מקווה, אלא רק אם נדיב נתן כסף. לפי זה בהמשך צריך להיות: עליהם נדיב חמל.

501. אולי כוונתו לומר שאם עליהן נדיב לא חמל ולכן אין להן מקווה, אזי עליהן לטבול במקום ציבורי כמו נמל, כלומר בים או בנהר.

502. נראה שכוונתו לומר בערוב היום, לעת ערב, ולא נתבררה לי משמעות המילה "במקרה".

503. אולי כוונתו מפני עוברי אורח, שביניהם יש גם מנגנים.

504. היינו מפני השומרים הסובבים שם, אלא שיש כאן כפילות כיוון שגם בהמשך הוא מדבר על השומרים.

505. על פי משלי כ"ו, ז: "דָּלְיוֹ שְׁקִים מְפֹסֵחַ", וכתב רש"י: "גבהו... השוקים של כל אדם נראים לפסח גבוהים ממנו". אם כן כוונתו שמפני קרירות המים הן מגביהות את שוקיהן, והטבילה אינה כהלכה.

506. כלומר, ומפני כל אלו וכו'.

ארבעים סאה יכיל,⁵⁰⁷ כמו שפירשו חכמי ירושל'ין,⁵⁰⁸ עמודי שמים, סאה האמורה בכל מקום ששת קבין, והקב ארבעה לוגין, והלוג ארבעה רביעיות, ואלו המדות לכל תלמיד שידעם ראיות, ולשום עליהם לב ועינים, מי מדד בשעלו מים. על מדת הרביעית תשים העין,⁵⁰⁹ שהיא מחזקת מן המים או מן היין, משקל שש⁵¹⁰ עשרה דינרין ומחצה, ובדינר⁵¹¹ שש מעין תמצא, ובמעה משקל שש עשרה שעורה, במשקל ובמשורה, אם תתחיל במשקל המעה הנאומה,⁵¹² ותכלה במדה [הסאה]⁵¹³ [ש]לימה, ולדעתה תקוה, תמצא מדת המקוה, ומנין הליטריין⁵¹⁴ שבזמננו זה שעושים סאה, [שמונה וארבעין] תמצאה, ושיעור זה ניתן, על דעת הגאון רבינו יהונתן,⁵¹⁵ נחל איתן, אע"ף שהמדה הוא כן, ולסמוך על חשבון זה החכם יתכן, כבר בדקתי לדעת חשבון הרביעית וסודה, במשקל ובמדה, ומצאתי בה חצי משקל של כסף ובלוג שני משקלים, ובקב שמונה שקלים⁵¹⁶ אצילים, ובסאה שמונה וארבעים,⁵¹⁷

507. פסחים קט ע"ב, ועוד.

508. נראה שכוונתו על שיעור המקוה שכתבנו מקורו בהערה הקודמת. זאת משום שהערך של סאה שהיא מכילה שישה קבים שמזכיר ר' יונה בהמשך דבריו אינו מפורש בחז"ל, אלא נובע מתרומות פ"ד מ"ז, וכן מפרה פ"א מ"ט.

509. השיעורים מכאן ואילך הם על פי משנה תורה הלכות עירובין פ"א הל' יב-יג.

510. לפנינו ברמב"ם: שבע עשרה, ולא מצאנו בזה נוסח אחר.

511. משנה תורה הלכות שקלים פ"א ה"ג: "הסלע ארבעה דינרין והדינר שש מעין ומעה היא הנקראת... נמצא משקל המעה והיא הגרה שש עשרה שעורות".

512. כלומר, האמורה. לא מצאתי מילה זו במקום אחר. המילה נאומה במשמעות של נאום (דיבור לפני ציבור) נמצאת שלוש פעמים ואצל שלושה פייטנים שונים על פי חיפוש ב'מאגרים' הוא המילון ההיסטורי של הלשון העברית, אבל אין היא קשורה לענייננו, אם כי בדוחק ניתן לקשרה גם לכאן.

513. כאן הודבק משהו על כתב היד ולכן לא ניתן לקרוא מילה זו. אמנם לכאורה ניתן לראות שרידים של אות ה"א ואות אל"ף, ולכן השלמתי על פי זה.

514. עד עתה ר' יונה לא הזכיר מידת ליטרא בדבריו, וברמב"ם הנ"ל בהלכות עירובין נאמר: "ליטרא האמורה בכל מקום מלא שתי רביעיות". לפי זה עולה שבסאה יש 48 ליטריין, ועל פי זה השלמנו בהמשך. אלא שהוא כתב "בזמננו זה", ולא ברור מה רצה להדגיש בזה, אלא אם כן נאמר שמידת הליטרא השתנתה במשך הזמן, ולפי זה ייתכן שיש להגיה באופן אחר. על מידת הליטרא ראו רח"פ בניש, מדות ושיעורי תורה, בני ברק תשמ"ז, עמ' תמו-תנ.

515. ראו מבוא סעיף א.

516. כלומר, משקלים.

517. נמצא שבמקוה יש 1920 מרקוש של כסף. תוצאה זו קשה כפי שנראה מיד. פניתי לרח"פ בניש (ראו לעיל, הערה 514), וענני בטובו במכתבו מיום ה' באייר תשע"ד, ואלו עיקרי דבריו: "שיעור ארבעים סאה לדברי הרמב"ם במדות ימינו הוא 288 ליטר מדויקות (ללא תוספת שוחקות שמעלות את השיעור ל-300 ליטר). ואם הוא כדברי ר' יונה 1920 מארק, אם כן המארק הספרדי – 150 גרם (ואם נאמר לפי הזקוק הספרדי שכתבתי בספרי עמ' תעג 187 גרם, אם כן שיעור המקוה 350 ליטר)". לאמור, אכן הוא סבור שעל פי דברי ר' יונה שיעורו של המקוה בימיו אינו תואם את השיעור שלנו, או שעלינו לומר ששיעור המארק הנזכר

ספר מנחת קנאות לר' יונה אבן בהלול – ההקדמה וקטעים נבחרים

והם מרקוש של כסף הידועים, בכל ארץ האוילים, אהלי אדום וישמעאלים. ועוד בדקתי במדת עירנו, ארבעים הם קוארטירוניש⁵¹⁸ ממדתנו, או שלשים ומאה ממדת קהל קונקה אלופנו, גדולי גלותינו, בימיהם יפדה ישראל, ובא לציון גואל.

בדבריו שונה ממשקל המארק הספרדי באותה תקופה שהוא בערך 230 גרם, כפי שכתב רח"פ בניש בספרו, עמ' תעג, הערה 73.
518. מידה זו והמידה של קונקה שהזכיר בהמשך לא מצאתי בספרי עזר, ואולי הן מידות מקומיות בלבד.